

Essay: Kan vi lære noget af historien?

– en handicaphistorisk fortælling om den samfundsmæssige indsats til mennesker med fysisk og psykisk samt psykosociale funktionsnedsættelser fra cirka 1800 til omkring 2005

Indholdsfortegnelse

Kapitel 1. Indledning	3
Metode	4
Terminologi	5
Resume	6
Læsevejledning	6
Kapitel 2. Handicaphistorien – en konstrueret fortælling	7
2.1. Institutionalisering med håb – barmhjertighed og optimisme som ledetråd	7
Naturvidenskabens indmarch	8
2.2. Institutionalisering som beskyttelse – naturvidenskab som ledetråd	9
Steinckes socialreform	11
Kritik af institutionerne – nye behandlingsformer i tiden efter 2. Verdenskrig	13
2.3. Institutionaliserings i opbrud – normalisering som ledetråd	14
Normaliseringsprincippet	15
Åndssvagebogen af 1959	15
Normalisering som vision	16
Fokus på integration	18
Udlægningen	19
2.4. Institutionalisering i lokalmiljøet – normalisering og integration som ledetråd	19
Integration i praksis	21
2.5. Afinstitutionalisierung – rettigheder som ledetråd	22
Normaliseringsprincippet som et problem	23
Øgede rettigheder til mennesker med funktionsnedsættelser	23
Medborgerskab til alle	24
Særligt om psykiatrien	25
Afrunding	26
Kapitel 3. En kronologisk oversigt – handicaphistoriske tiltag og foranstaltninger	28
Kapitel 4. Litteraturoversigt	32
4.1. Anvendt litteratur i essayet	32
4.2. Litteratur til yderligere læsning	34
4.3. Litteraturoversigt fra SFI	36

Kapitel 1. Indledning

I foråret 2011 indgik Socialpædagogerne og Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet, en aftale om, at universitetet skulle forestå en vidensopsamling på voksenhandicapområdet. Vidensopsamlingen skulle omfatte perioden 1995-2011 og basere sig på danske publikationer.

Perioden mellem udlægningen af den store særforsorg i henholdsvis 1976 og 1980 var ikke i fokus i ovennævnte vidensopsamling. Som et supplement til denne blev det derfor aftalt, at der skulle udarbejdes et kortere historisk essay. Det overordnede formål med essayet skulle være at fremdrage et historisk udviklingsperspektiv over den samfundsmæssige indsats for mennesker med fysisk og psykisk funktionsnedsættelser eller mennesker med psykosociale funktionsnedsættelser. Disse mennesker omtaler vi i daglig tale som mennesker med udviklingshæmning og mennesker med sindslidelse.

Den historiske tilgang er vigtig. Den kan bruges til at vise, hvordan dette at tage sig af anderledes mennesker overgik fra at være en filantropisk optagethed til at blive et generelt velfærdstatsligt ærinde. En historisk opmærksomhed kan hjælpe med til at forstå nutidens samfundsmæssige udfordringer i forhold til målgrupperne. Det får betydning for, hvilke nye mål og visioner for de samfundsmæssige muligheder vi tilbyder. Historien kan bidrage til at ændre holdninger til målgrupperne, og den kan fortælle os om vores måde at indrette og forstå samfundet på, herunder hvad det vil sige at være menneske under skiftende tider og vilkår. Endelig kan en historisk tilgang være med til at perspektivere de udfordringer, samfundet står overfor i forhold til målgruppens muligheder for at blive en del af fællesskabet.

Eksempelvis beskriver og analyserer Kirkebæk (2007) oprettelsen af asylet Karens Minde, at denne ikke blev oprettet af hensyn til asylisterne, men af hensyn til behandlingsinstitutionens renommé. Karens Minde oprettedes dels på baggrund af problemet med usorterede patientgrupper, dels også ud fra økonomiske og politiske vurderinger: *”Klassifikationen af patientmaterialet og visitationen til den rette afdeling blev anset som en forudsætning for effektiv behandling, oplæring og undervisning af udviklingsdygtige. De anbragte på Karens Minde repræsenterede ikke en behandlingsmæssig succes, men det gjorde anbringelsesmuligheden: Ved at slippe af med asylisterne blev det gamle ”helbredelseshåb” delvist opretholdt”* (ibid., s. 14).

Samme grundspørgsmål kan stilles i forhold til mange af de bestræbelser, der gøres i dag. Der er mange iøjnefaldende paralleller, når man sammenligner andre, nyere anstrengelser for at holde det unormale i ave. Der drives stadig på med diagnosticering for angiveligt at sikre børn, unge eller udviklingshæmmede ”den rette behandling”, og det har tilsyneladende visse fordele: Det fremmede

eller unormale bliver forståeligt for forældre, pædagoger, lærere osv. Selv om Karens Minde er en saga blot, lever ideen videre i bedste velgående.

Dette *essay* forsøger at give et overblik over dele af den litteratur, der belyser den historiske udvikling fra den store institutionalisering i 1800-tallet og frem til serviceloven i 1998.

Udviklingen kan opfattes som en lineær proces med en fremadskridende og opadgående udvikling af de samfundsmæssige tilbud til målgrupperne. Vi får et bedre og bedre samfund; færre og færre bliver udstødt og marginaliseret; vi bliver rummeligere og rummeligere. Det er tankegangen, men spørgsmålet er, om denne forestilling har noget på sig?

Mennesker med funktionsnedsættelser har fået flere rettigheder, og de har formelt set fået både medborgerskab og ligestilling. Alligevel kan man ikke lade være med at spørge, om de faktisk er accepterede som medborgere. Måske flytter nissen med fra den store indespærring i de afsides beliggende institutioner over botilbuddene ved villavejenes yderste skel til livet i egen bolig?

Eksempelvis er rettighedsprincippet gjort til et samfundsmæssigt problem. Således omtales det i hvert fald. Når samfundet er i krise, er der nogle, der må holde igen. Hvorfor ikke dem, vi ikke umiddelbart kan se som værdige modtagere af støtte – eller måske dem, vi tænker ikke har lige så meget værdi som os andre. De arbejder jo ikke, så hvad bidrager de egentlig med?

I det følgende tager vi udgangspunkt i nedenstående programerklæring:

”I en tids indkredsning af aktuelle samfundsmæssige problemer ligger også nøglen til indkredsning af tidens samfundsmæssigt skadevoldende personer. Dette at være til social ulempe blev fra 1880’erne og frem til 1940’erne opfattet som et klart indicium på, at den pågældende kunne være et svagt begavet og bærer af biologisk degeneration. De diagnoser, som blev konstrueret i tiden, passede som hånd i handske med tidens diskurs og til det socialpolitiske ønske om at reducere antallet af mennesker, som lå samfundet til byrde. Konstruktionen af diagnosen ”moralsk åndssvaghed” gav magt og agt til de fagpersoner, som ikke alene udviklede ny kundskab om de ”degenererede”, men som også i praksis skulle foretage udskillelsen af dem” (Kirkebæk 2001, s. 16).

Vi hævder dermed ikke, at alt er ved det gamle, men vi bruger afsættet til bedre at forstå skiftende tiders opfattelser og udfordringer.

Metode

Essayet og oversigten bygger på eksisterende dansk handicapforskning. I 2006 udarbejdede SFI¹ for Socialministeriet en litteraturoversigt over særforborgens udlægning. Denne litteraturoversigt har til formål: *”... at inspirere til, at flere får øje på særforborgens udlægning og på den sammenhæng,*

¹ Socialforskningsinstituttet.

som denne reform indgår i, og i det hele taget på den store betydning, som handicappolitik har haft på dansk socialpolitik i 1900-tallet” (Bengtsson og Kristensen 2006, s. 5). SFI’s oversigt vurderes at være yderst omfattende og dybdegående. Det har derfor ikke været hensigten med dette essay og denne oversigt at gentage SFI’s arbejde. Vi har i høj grad trukket på dette litteraturstudie og suppleret denne læsning med de få ph.d.- og doktorafhandlinger, der i Danmark beskæftiger sig med den handicaphistoriske udvikling tilbage til 1800-tallet. Vi har i særlig grad trukket på forskning, der har haft den samfundsmæssige indsats som omdrejningspunkt, og i langt mindre grad på afhandlinger, der alene har haft handicapbevægelsernes udvikling som centralt omdrejningspunkt.

Vort udgangspunkt var Kirkebæks omfattende historiske forskning om den samfundsmæssige indsats for mennesker med funktionsnedsættelser, som blev suppleret med Rønns forskning om samme indsats. Desuden blev vi inspireret af en oversigt, som Gunvør Munk, tidligere specialkonsulent i Socialministeriet, udarbejdede til Det centrale Handicapråd i 2010, og som gav et kortfattet rids af den handicaphistoriske udvikling. Ydermere fulgte vi denne viden op med en mindre søgning på viden om den samfundsmæssige indsats for mennesker med sindslidelser med henblik på også at inddrage udviklingen i indsatsen for denne målgruppe.

I litteraturstudiet om særforsorgens og den øvrige forsorgs udlægning i 1980 bliver der peget på, at der ikke er lavet en egentlig analyse med afsæt i udlægningen i Danmark, sådan som man finder det med afsæt i tilsvarende reformer i Norge og Sverige. Dette, skriver forfatterne, hænger måske sammen med den forskel, der er på udviklingen i de skandinaviske lande: *”Reformerne i Norge og Sverige angik udelukkende forsorgen for psykisk udviklingshæmmede. Den danske forskning på dette område består hovedsagelig af historiske værker med vægt på 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet samt enkeltelementer inden for den offentlige forsorg. Den danske reform angik både åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg. Indgangen til at beskæftige sig med den kan være af interesse for administrative strukturer og organisation, mens den forsker, der er optaget af en bestemt handicapgruppe, er mindre tilbøjelig til at behandle dette emne”* (Bengtsson og Kristensen 2006, s. 17).

Mens vi venter på sådanne analyser af, hvad der skete forud for udlægningen, kan dette essay ses som et lille bidrag til den handicaphistoriske fortælling.

Terminologi

I essayet har vi valgt så vidt muligt at benævne målgrupperne med de betegnelser, som blev anvendt i perioden. Når dette princip ikke gennemføres helt konsekvent, skyldes det, at vi ikke har ændret målgruppernes betegnelser i de citater og referencer, som essayet bygger på. Konkret betyder dette, at målgruppernes betegnelser ændrer sig i forhold til de vekslende tidsperioder, vi skriver om.

Resume

Essayet har til formål at indkredse de skiftende forhold og vilkår, samfundet tilbyder anderledes mennesker. Fra et optimistisk syn på mulighederne for at ”helbrede” eller ”forbedre” de pågældende og deres vilkår – en håbets tankegang – til et pessimistisk syn, hvor hovedsigtet bliver at beskytte samfundet mod de åndssvage, der betragtes som farlige og kriminelle. Herefter følger efterkrigstidens reaktion på og kritik af de former for institutionalisering og behandling, der var gængs. Afsluttende peges på betydningen af normaliseringsprincippet og dets indflydelse med hensyn til at udvikle nye muligheder for anderledes mennesker i lokalmiljøet, som senere blev afløst af afinstitutionisering, rettighedsprincipper og medborgerskab. Afrundende kastes et blik i krystalkuglen for at pejle nogle af fremtidens udfordringer.

Læsevejledning

Essayet er opbygget i tre dele:

- For det første har vi valgt at konstruere handicaphistorien i en række nedslagspunkter, der viser, at en given periodes ”problemløsning” ender med at blive et ”problem” i en senere periode. Vi har dermed konstrueret en handicapfortælling, som kunne være anderledes, hvis den blev konstrueret af andre.
- For det andet har vi opstillet en årstalsliste, som præsenterer centrale begivenheder i rejsen fra totalinstitutionernes højdepunkt til i dag. Det er nyttigt i sig selv for at skabe overblik, fordi et overblik kan skabe orden i en måske mangfoldig og kaotisk række af informationer og give overskud til fordybelse og refleksion.
- For det tredje afrundes med en samlet litteraturoversigt, som kan inspirere til videre læsning.

Kapitel 2. Handicaphistorien – en konstrueret fortælling

I dette kapitel beskrives særforsorgens historie ved en række nedslagspunkter. Formålet med kapitlet er gennem en forholdsvis overkommelig og let læselig fortælling at give læseren nogle indtryk af den samfundsmæssige indsats for mennesker med fysisk og psykisk funktionsnedsættelser samt for mennesker med psykosociale funktionsnedsættelser over en tidsperiode. Det er vores håb, at denne fremstilling vil animere læseren til yderligere fordybelse.

2.1. Institutionalisering med håb – barmhjertighed og optimisme som ledetråd

I begyndelsen af 1800'erne blev der rejst en voksende kritik af de store dårekister og asyler, hvor åndssvage, gamle og sindssyge var anbragt sammen. Håbet om helbredelse under de rette forhold og med den rette behandling begyndte at vinde gehør i brede dele af den mere velstillede og oplyste del af befolkningen.

Det liberale borgerskab opnåede i 1830'erne og 1840'erne stadig større politisk indflydelse og gav sig i kast med en kritik af Enevældens institutioner og myndighedsudøvelse og satte også "Daarevæsenet" på dagsordenen støttet af lægerne J. R. Hübertz og Harald Selmers skarpe kritik heraf, skriver Kragh som en begrundelse for igangsættelsen af nye og moderne asyler for sindssyge i begyndelsen og midten af dette århundrede (Kragh 2008).

Men uanset begrundelsen herfor er det fakta at der i begyndelsen og i midten af 1800-tallet blev etableret en række store og moderne sindssygehospitalet.² Behandlingsfilosofien var ro og orden med et islæt af kristendom og arbejdsomhed (jf. www.middelfart-museum.dk).

Hübertz og Selmer³ (jf. Kragh 2008) indledte også et paradigmeskifte i opfattelsen af Sindslidelsernes karakter. Det sammenfattes af Selmer i formuleringen: "*At de Afsindige hverken ere mere eller mindre end Syge*", hvormed tilkendes, at afsindighed er at betragte som en legemlig sygdom, der ytrer sig ved sjælelige symptomer. Dette er herefter grundsynspunktet bag opførelsen og driften af sindssygeanstalterne i resten af 1800-tallet – og langt ind i 1900-tallet.

Lægerne i de nyopførte anstalter forsøgte at få psykiatrien til at få samme prestige og respekt som et somatisk og rent lægevidenskabeligt anliggende eksempelvis sammenfattet af senere overlæge ved sindssygeanstalten i Viborg, Christian Geill, der anfører, at: "*Sindssygdom er altid en Sygdom i*

² Sindssygehospitalet ved Roskilde (1816), Sindssyge asylet ved Risskov (1852), Sindssygeanstalt i Oringe (1858), Sindssygehospitalet i Viborg (1877), Sindssygehospitalet i Middelfart (1888), Københavns Kommunehospital opretter en afdeling for sindssygdomme.

³ De to læger blev nogle af de førende inden for moderniseringen af anstalterne. Selmer i forhold til anstalter for sindssyge og Hübertz i forhold til anstalter for åndssvage.

Hjernen, paa samme Maade som Lungebetændelse er Sygdom i Lungen” (citeret efter Møllerhøj 2008, s. 90).

Også optimismen i forhold til ”åndssvage” herskede. En række institutioner og plejehjemsforanstaltninger var blevet opbygget på baggrund af private filantropiske foreninger i samme periode. Oprindeligt var disse drevet af ønsket om at hjælpe de nødstedte og desuden af optimisme med hensyn til, hvad der kunne opnås med den rette hjælp og pædagogik. De første anstalter blev oprettet i midten af 1800-tallet.⁴ F.eks. var det formulerede formål med Gammel Bakkehus jf. Balslev Wingender (1992): *”at hæve børnene fra et dyrisk stade til et menneskeværdigt liv”* – et perspektiv, som var ganske i tråd med humanistisk filantropisk tankegang, hvor menneskeværdighed var ensbetydende med evnen til at kunne forsørge sig selv og ikke ligge samfundet til byrde. Og som hun forsætter: *”Den private velgørenhed, filantropien, var i sin selvforståelse udtryk for barmhjertighed. Set i et samfundsmæssigt perspektiv var den det nye borgerskabs forsøg på at løse de sociale problemer”*. Og dermed påpeger Baslev Wingender, at den havde en socialpolitisk funktion (ibid., s. 33).

Kirkebæk er inde på samme tankegang, idet hun påpeger, at det kan betragtes som udtryk for en barmhjertighedsgerning overfor åndssvage, der blev fremstillet som misrøgtede og hjælpeløse stakler, som filantropien måtte gøre noget for (jf. Kirkebæk 2007).

Målgrupperne for indsatsen var dem, som var værdige til at modtage hjælp, det vil sige de, der uforskyldt var værdigt trængende. Som Rønn (1996) peger på: *”... 1849-grundloven fastslog, at den, der ikke kunne ernære sig og sine, og hvis forsørgelse ikke hvilede på en anden, var berettiget til hjælp fra det offentlige. Men denne hjælp havde længe været fattighjælp, og en modtager af fattighjælp mistede bl.a. sin valgret”*.

Sociallovene fra midten af 1800-tallet og helt frem til socialreformen i 1933 var karakteriseret af, at den ene gruppe efter den anden kom ud af det åg, som begrænsningerne i den offentlige ret lagde på fattighjælpsmodtagernes skuldre: *”Som en rød tråd gennem det offentlige hjælpeapparat går begrebet ”værdigt” og ikke ”værdigt”. Den ikke værdigt trængende ansås selv for at have ”skylden” for sin situation og kunne ingen eller kun utilstrækkelig hjælp forvente”* (ibid., s. 63).

Naturvidenskabens indmarch

Efter at Grundloven var blevet vedtaget, blev det filantropiske menneskesyn udfordret af en anden kundskab – Darwinismen. Naturvidenskaberne tillagdes afgørende betydning for samfundets udvikling, og troen på naturvidenskabernes formåen og muligheder knyttedes sammen med den demokratisering, som Grundloven var udtryk for.

⁴ Gammel Bakkehus (1853); Johan Kellers skoleafdeling for åndssvage (1865); Karens Minde (1879).

Det betød, at håbet for helbredelse af målgrupperne først nedtonedes og derefter forsvandt. Balslev Wingender (1992) og Kirkebæk (2007) beskriver, hvorledes håbet om helbredelse erstattes af det mere ydmyge håb om, at opdragelse vil kunne medføre, at nogle blev nyttige i fremtiden – at de ville kunne udfylde en plads i livet og dermed ikke ligge samfundet til last. For andre forsvandt dette håb – det var de uhelbredelige, som bl.a. kom til Karens Minde.

Asylisten på Karens Minde var opgivet fra samfundets side. De kunne ikke helbredes. De modtog derfor ingen systematiserede tilbud om beskæftigelse og undervisning, da de var blevet klassificeret som asylister. Det vil sige, at man ikke mente, at de kunne oplæres til et arbejde: *”Det var mennesker, der krævede særlig meget tilsyn, eller som skulle hjælpes med de mest basale livsforholdigheder. Mange mennesker med epilepsi, nogle med adfærdsproblemer og enkelte med sindssygdom blev placeret på anstalten. Mennesker med spasticitet og svære misdannelser, mennesker med kontaktproblemer, med multihandicap og kromosomsygdomme som Down syndrom blev også placeret på anstalten”* (Kirkebæk 2007, s. 16).

Dog var det langt fra alle patienterne, der ikke kunne arbejde, selvom de fleste blev klassificeret som idioter eller imbecile: *”Der var et vidt spænd indenfor de enkelte kategorier. Således omfattede gruppen af imbecile både mennesker, der kunne tale, læse og skrive, og mennesker, som næsten intet kunne, ligesom klassen af idioter omfattede mennesker, der stadig var sengeliggende og mennesker, som kunne gå og til dels klare sig selv. De såkaldte ”halvasylister” udgjorde sammen med ”arbejdsalunnerne” en tiltrængt hjælp til personalet”* (ibid., s. 16). Nogle af ”arbejdsalunnerne” blev klassificeret som debile. Begge grupper hjalp med børnene med hensyn til at sætte dem på potte og gøre dem rene, men også med hensyn til leg og adspredelse. Endvidere hjalp de til med rengøring, køkkenarbejde, vask og havebrug. Så uanset de blev anset for at være uarbejdsdygtige, viste det sig, at de ikke alene kunne arbejde, men også at deres arbejdsindsats var helt nødvendig for opretholdelse af institutionen.

Også på de store sindssygehospitaler blev patienterne opdelt i to overordnede grupper. De helbredelige og de uhelbredelige. De uhelbredelige blev overflyttet til såkaldte Plejestiftelser. Der var ingen behandling, og patienterne blev opbevaret der som oftest for resten af livet (jf. www.middelfart-museum.dk)

For de, som blev betragtet som helbredelige, bestod behandlingen f.eks. i brækmidler, sult og tørst, i isolering i mørke celler, vandkure, drejesenge, gynger og hårdt arbejde mv. (ibid.).

2.2. Institutionalisering som beskyttelse – naturvidenskab som ledetråd

Darwinismen tilførte noget nyt til samfundets grundlæggende menneskesyn. Dette kom til at ændre samfundets indsats i forhold til målgrupperne. Det ny menneskesyn, præget af Darwins bøger om ”Arternes oprindelse” (1859, da. 1872) og ”Menneskets afstamning og parringsvalget” (1871, da.

1874-75), forstod mennesket fortrinsvis som et biologisk væsen frem for som hidtil et teologisk. Naturalismen kom til at præge både filosofi og litteratur og fik også senere stor betydning for pædagogisk tænkning og praksis.

Kirkebæk (2001) peger på, at kundskaben om åndssvaghed ændredes i perioden 1884-1902 på væsentlige punkter. Billedet af de åndssvage som stakler blev efterhånden erstattet af et billede af dem som farlige og defekte. Lægen bliver den nye tids mand, og fra 1884 er den danske åndssvageforsorg domineret af læger.

Den biologiske viden om mennesket gav både nye opfattelser af og forklaringer på det afvigende menneske. Mentale afvigelser blev i perioden i stigende grad defineret som et biologisk og medicinsk problem af arvelig karakter.

I begyndelsen af 1900-tallet havde den eugeniske tanke fået bred gennemslagskraft hos de danske psykiatere, åndssvageforsorgens overlæger, embedsmænd og politikere. Det endelige gennembrud kom med de danske sterilisations- og kastrationslove af 1929, 1934 og 1935.

Hvordan man videnskabeligt set kunne reducere antallet af uheldige arvebærere, blev i praksis udøvet gennem åndssvageoverlægenes brug af diagnosticerende metoder.

Et bestemt syndrom (Kirkebæk 2001) skilte sig ud i lægernes og psykiaternes empiri. Syndromet rummede alt det, der blev opfattet som mindreværdigt, potentielt forbryderisk og uforbederligt – nemlig syndromet ”moralsk åndssvaghed”. Syndromet anvendtes flittigt som diagnostisk kategori fra 1890’erne og frem til slutningen af 1930’erne. Indholdsmæssigt rummede det betegnelser som ”de anti-sociale åndssvage”, ”moralsk åndssvaghed” og ”forbrydermennesket”.

Syndrombeskrivelsen omhandlede mennesker, som vi i dag vil omtale som mennesker i udsatte positioner – idet deres adfærd afveg fra, hvad der fra officiel side betragtedes som normal social adfærd. Dengang kunne det eksempelvis dreje sig om fattigdom, børnefødsler uden for ægteskabet, tyveri, arbejdsløshed – at forlade sin tjeneste og vagabondering, druk og prostitution.

I hele perioden udbyggedes de eksisterende institutioner, ligesom flere nye oprettedes. Gammelmosehus sammenlægges med Lillemosegård i 1892, og der oprettes et hjem for voksne arbejdsføre piger. Gammelbakkehus arvede Ebberødgård, der efter nybygning blev taget i brug samme år (Hvam 1993). I 1898/99 oprettedes en anstalt for åndssvage i Brejning og en selvstændig anstalt i Ribe i 1907. Arbejdsanstalten for åndssvage kriminelle og vagabonderende mænd oprettedes på Livø i 1911 som en udvidelse af de Kellerske Anstalter. I 1923 oprettedes en anstalt på Sprogø for kriminelle og løvsagte kvinder. Der er tillige blevet oprettet en selvstændig anstalt for åndssvage i Vodskov i 1916. Endelig oprettedes der i 1929 en anstalt i Rødby, mens anstalten i Ribe udvidedes med en afdeling i Løgumgård.

Endelig bliver der i perioden oprettet yderligere tre sindssygeanstalter – i Nykøbing Sjælland 1916, i Vester Vedsted 1921 og i Augustenborg 1932.

Forholdene i begyndelsen af 1900'erne beskriver Fog ud fra sindssygeanstalten Sct. Hans: *"I disse år fungerede hospitalet som en selvstændig by. Mange funktionærer boede ligesom lægerne på hospitalet. Man spiste på hospitalet eller fik bragt mad ud i såkaldte madrum. Hospitalet havde sin egen kraftstation, som leverede varme, elektricitet osv. Den tjente samtidig som maskinstation, hvorfra en række forskellige håndværkere kunne foretage reparationer, istandsættelser osv. Hospitalet havde og har fortsat sit eget gartneri, og der blev indrettet kapel med sektionsstue, ligesom der blev anlagt en kirkegård. Tidligere døde mange patienter efter et livslangt ophold på hospitalet"* (Fog 2010, s. 8).

Steinckes socialreform

Tiden op til Steinckes socialreform var præget af den store, verdensomspændende økonomiske krise fra 1929 og frem, og som ramte Danmark med et par års forsinkelse med en alvorlig krise i både landbrug og industri til følge. Krisen indebar massearbejdsløshed med omfattende fattigdom til følge. Derved blev hele samfundsgrupper truede på deres eksistens. Socialreformen havde som udgangspunkt til formål at løse to samfundsproblemer, nemlig befolkningsspørgsmålet (faldet i antal af nyfødte) og den sociale nød i brede dele af samfundet.

Disse problemer dannede baggrund for reformen. Rønn (1996) skriver: *"En af Steinckes kongstanker var, at den ufor skyldte (værdige) fattige først og fremmest skulle hjælpes. Man kan dog diskutere, om det var alle handicapgrupper, der havde glæde af reformen? F.eks. kunne åndssvage ikke invalideforsikres, men blev ofte taget ind til livsvarig anbringelse på en anstalt. En følge af krisen og – ikke mindst – eugenikdiskussionen var også sterilisationslovene, der fulgte socialreformen, og som betød, at var man først kommet under åndssvageforsorg, kunne man ikke komme ud, med mindre man "indvilligede" i en sterilisation"* (ibid., s. 64).

Steinckes socialreform består af følgende love:

- Lov om folkeforsikring – det vil sige sygeforsikring og regler for tildeling af invaliderente og aldersrente⁵
- Lov om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring – i store træk identisk med loven fra 1932
- Lov om ulykkesforsikring⁶
- Lov om offentlig forsorg.

⁵ Loven medførte ensartede beregningsregler, og som noget nyt måtte man for at opnå aldersrente have vedligeholdt sit medlemskab af en anerkendt sygekasse.

⁶ Loven medførte, at alle de tvangsårsager, man med rimelighed kunne forsikre sig mod, hvilket vil sige, at de er beregnelige og store i rimeligt forhold til den ydelse, der skulle betales for forsikringen fra arbejdsmodtager og arbejdsgiver, blev omfattede.

Med loven om offentlig forsorg overtog staten en større andel af de samlede sociale udgifter, bl.a. udgifter til ophold under særforsorgen. Særforsorgen omfattede børn, unge og voksne, der var typificeret *sindssyge, aandssvage, epileptikere, vanføre, lemlæstede, talelidende blinde og døvstumme*. Målgrupperne får på den ene side ret til læring og udvikling. På den anden side indebar forsorgen, at målgrupperne mistede deres politiske rettigheder. Målgrupperne blev typificeret som værdigt trængende, det vil sige, at de karakteriseredes mennesker, der uforskyldt var kommet i nød.

Rønn (1996) skriver om socialreformen i 1933, at den ofte tænkes: ”... som en voldsom omvæltning. Det var nu ikke, fordi lovene blev ændret så meget, men man satte meget ind på, at de skulle være lettere at administrere, give større homogenitet og i det hele taget blive mere overskuelige” (ibid., s.64).

Steinckes socialreform og forsorgsloven udviste en dobbelthed. På den ene side indebar den nye muligheder for hjælp til åndssvage og sindssyge, mens den på den anden side også legaliserede øgede muligheder for internering og administrativ frihedsberøvelse med henblik på sterilisation. Staten overtog en større andel af udgifterne til særforsorgen⁷ og etablerede gennem forsorgslovgivningen⁸ et sikkerhedsnet under mennesker, der kom uforskyldt i social nød. Men denne lovgivning indebar også statens adgang til, at mennesker med afvigende og for samfundet uacceptable udtryksformer kunne dømmes til forsorg og anbringelse på enten arbejdsanstalt eller særforsorg. Sådanne tiltag blev formuleret som et beskyttelsesprojekt af medicinsk og moralsk såvel som af social karakter (Sørensen og Erlandsen 2003).⁹

F.eks. gav sindssygeloven af 1938¹⁰ psykiateren total adgang til at bestemme om indlæggelse og udskrivning på statshospitalerne. Nye behandlingsmetoder blev udviklet i perioden. Således begyndte man at give patienterne elektrochokbehandling og indførte den operation, der kaldes ”det hvide snit”, jf. www.middelfart-museum.dk (februar 2012).

I perioden bygges flere anstalter. Allerede i 1935 blev de Kellerske Anstalter udvidet med etablering af anstalten Sølund. Hübertz Minde oprettes, og anstalten Vodskov udvides med en institution i Mariager i 1940, ligesom anstalten Andersvænge tages i brug.

Levevilkårene var dog fortsat kritisable på anstalterne i mellemkrigstiden. Anstalterne for åndssvage fungerede som isolerede samfund med megen lidt kontakt til omverdenen. Nogle steder boede der over 1000 mennesker. De var adskilt i kønsopdelte afdelinger med op til 70 mennesker boende på store sovesale. Mange af de børn, der kom til anstalterne i mellemkrigsårene, var helt små. De kom til at leve og bo på disse store afdelinger med sovesale og meget lidt personale.

⁷ Lov nr. 171 af 16. maj 1934: Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage.

⁸ Lov om offentlig forsorg, 1933.

⁹ Åndssvagebogen i 1934 havde medført yderligere muligheder for tvangsindgreb og sterilisation (Kirkebæk 1997).

¹⁰ Lov nr. 118 af 13. april 1938: Lov om sindssyge Personers Hospitalsophold.

De eneste personlige ejendele, beboerne havde, var en lille hylde, skuffe eller kasse. Alt tøj var ens for alle. Det var fælleseje – sko, bukser, kjoler og undertøj. Maden kom fra et centralkøkken og blev bragt til afdelingerne i nøje afmålte portioner. Spisningen foregik i store spisesale. De fleste kom aldrig ud fra den afdeling de boede på. Der var ingen muligheder for, at mænd og kvinder kunne omgås.

Kritik af institutionerne – nye behandlingsformer i tiden efter 2. Verdenskrig

I takt med forbedring af levevilkårene generelt blev der i løbet af 1940'erne og 1950'erne i offentligheden sat spørgsmål ved denne praksis. Ikke mindst handlede det om de lettere åndssvage. Var de nu også så åndssvage, som lægerne påstod? Institutionalisering som beskyttelse af samfundet mod de åndssvage og sindssyge og omvendt var blevet et problem (Sørensen 2005). Med grundlovsændringen i 1953 blev adgangen til administrativ frihedsberøvelse af åndssvage uden domstolsprøvelse begrænset.

Det første forsøg med chokbehandling med insulin i Danmark bliver gennemført i 1937 på sindssygehospitalet i Viborg. Optimismen var intakt, og i løbet af få år blev 2000 mennesker her i landet chokbehandlet med insulin eller Cardiazol, der også i store doser frembringer kramper, epileptiske anfald og dyb bevidstløshed. I 1941 gøres der status over chokbehandlingen af de 2000 patienter, hvor det til stor bestyrtelse viser sig, at ud af 162 behandlede skizofrene var *fire* patienter symptomfrie fire måneder efter behandlingens afslutning. Ud af 782 Cardiazol-behandlede skizofrene patienter var *ni* raskmeldte. (www.Middelfart-museum.dk)

Prognoserne var noget bedre for andre lidelsers vedkommende (maniodepressive psykoser), hvad også foranledigede, at man fortsatte med chokbehandling af disse patientgrupper, selvom de ledsagende bivirkninger efterhånden blev sværere og sværere at ignorere.

I begyndelsen af 1940'erne introduceres elektrochok og lobotomi, der endnu engang ledsages af en betydelig tro på bedre tider for psykiatrien. Klorpromazin kommer på markedet og tages i brug i forbindelse med psykiatrisk behandling i 1953, og det vurderes, at to år senere er 5 millioner mennesker på verdensplan behandlet hermed. Raben Rosenberg anfører, at der allerede i 1956 var publiceret mere end 3000 artikler omkring stoffet og dets kliniske anvendelse. Klorpromazin indvarslede den psykofarmakologiske æra i psykiatrien, og i løbet af få år havde medicinalindustrien stillet de moderne psykofarmaka til rådighed (Rosenberg 2012).

Psykiaterne følte sig på ny kaldede til at tale om en behandlingsmæssig revolution, og brugen af de nye neuroleptika bidrog yderligere til legitimering af den biomedicinske sygdomsopfattelse, hvad angår psykiske lidelser. Og i forlængelse heraf er psykiatrien blevet endeligt cementeret som et rent medicinsk anliggende på linje med anden sygdomsbehandling, og i løbet af 1950'erne og 1960'erne oprettes der psykiatriske afdelinger på langt de fleste amtskommunale centralsygehuse.

På hjemmesiden i februar 2012 om psykiatriens historie på www.ovartici.dk beskrives det således: *”I 1953 blev det diskuteret meget, om de store psykiatriske hospitaler skulle nedlægges, og alle fremtidens psykiatriske hospitaler skulle opføres i tilknytning til de somatiske sygehuse (for legemligt syge). Det fremstod efterhånden åbenlyst, at udviklingen indenfor lægevidenskaben – herunder opdagelsen af psykofarmaka – gjorde, at der med fordel kunne indledes et samarbejde med andre lægelige specialer. Ligeledes næredes et ønske om psykiatrisk bistand ved undersøgelser og behandlinger på de somatiske sygehuse. Herudover var der – på sigt – en økonomisk fordel ved, at bekostelige tekniske anlæg kunne blive fælles. Der lå også et ønske om at anskueliggøre, at psykiatrisk behandling var på linie med anden sygdomsbehandling.”*

2.3. Institutionaliserings- og steriliseringspolitikken i opbrud – normalisering som ledetråd

Den nævnte kritik af internerings- og steriliseringspolitikken via artikler i tidsskrifter og aviser begyndte at vise sin virkning. Under indflydelse af viden om krigens rædsler og Tysklands koncentrationslejre, verdenserklæringen om menneskerettigheder, forældreorganisationen for åndssvages krav om en menneskeværdig tilværelse for åndssvage blev totalinstitutioner et socialpolitisk problem.

F.eks. var Forældreforeningen for åndssvage blevet oprettet 1952 (i dag LEV). Foreningen fik hurtigt indflydelse, og i 1954 blev der nedsat en kommission, som skulle udarbejde en ny åndssvage lov med deltagelse af foreningen. En anden pårørende forening blev også stiftet i perioden, nemlig Landsforeningen Sindslidendes Vel¹¹ i 1960.

Som et lille kuriosum skal nævnes, at Direktoratet for Statens Sindssygehospitaler ved lov skiftede navn til Direktoratet for Statshospitaler, som eksisterede frem til amternes overtagelse af hospitalerne i 1976.

Kort opsummeret tegner billedet sig således: Hvad der i 1933 kunne betragtes som et velment ønske om at forbedre forholdene for samfundets mest udsatte grupper og samtidig som en beskyttelse af samfundet mod disse grupper ved at isolere dem, havde i 1959 affødt nye problemer. Samfundsudviklingen og dermed periodens politiske, kulturelle og økonomiske forhold og udfordringer havde medført, at det – der tidligere var en løsning på et samfundsproblem – nu havde afledt et nyt problem. Samfundet havde ændret sig siden vedtagelsen af Socialreformen i 1933, og svaret på disse forandringer blev den nye åndssvageforsorgslov af 1959¹² (jf. Sørensen 2005).

¹¹ Denne forening har i dag navnet SIND.

¹² Loven fastslog bl.a. pligten til undervisning og oplæring af børn; forældreforeningen og den pædagogiske faggruppe fik en ny og mere magtfuld position, tvangsprincippet blev nedtonet, men reglerne om sterilisation ophævedes ikke (Kirkebæk 2001).

Normaliseringsprincippet

Bank-Mikkelsens formulering af normaliseringsprincippet¹³ forstået som: ”... at lade psykisk udviklingshæmmede opnå en tilværelse så nært det normale som muligt” (Bank-Mikkelsen 1959) var en reaktion på den institutionaliserede forsorg, som både med hensyn til livsformer og levevilkår adskilte sig fra livsvilkårene i samfundet uden for institutionerne.

Rønn (2001) skriver om baggrunden for den nye åndssvage lov: ”10. december 1948 vedtog FN’s 3. generalforsamling den menneskerettighedserklæring, der stadig med visse småændringer er gældende. En af paragrafferne, pag. 26, starter med følgende erklæring: ”enhver har ret til undervisning. Undervisningen skal være gratis i det mindste på de elementære og grundlæggende trin”. Især indenfor åndssvageforsorgen var reaktionen tydelig: her var et stort antal mennesker, som ikke havde elementære menneskerettigheder. Disse tanker blev formuleret flere steder i Europa og i U.S.A, og i Danmark skete dette med stor effekt gennem Niels Bank-Mikkelsens ”normaliseringstese” fra 1959” (ibid., s. 67).

Bengtsson og Kristensen (2006) forholder sig til denne forståelse af baggrunden for åndssvage loven, idet de udover Rønn citerer en række andre anerkendte forskere for lignende opfattelser: ”... efter Anden Verdenskrig blev præget af et opgør med ideerne om racehygiejne (Rønn, 1996a). Dette bakkes op af Lene Koch (1996, 2000), Poul Duedahl (1999), Birgit Kirkebæk (2001a) og Mårten Söder (Söder, i: Sandvin (red.), 1992). Disse forfattere fremstiller det sådan, at racehygiejnen havde sammenhæng med den nazistiske racebiologi, der på samme måde handlede om at sikre befolkningskvaliteten (Söder, i: Sandvin (red.) 1992). Denne sammenkædning synes dog at være en efterrationalisering. Opgøret med racehygiejnen kom ikke umiddelbart efter Anden Verdenskrig, men først et par årtier senere. Det er nok snarere de bedre økonomiske vilkår og de dermed følgende muligheder for at tilbyde handicappede et mere værdigt liv, der har sat skub i holdningsændringen. Hvad enten baggrunden er den ene eller den anden, blev forholdet mellem politik og videnskab samt mellem normalitet og afvigelse taget op til diskussion i årene efter Anden Verdenskrig (Kirkebæk, 2001a), ligesom der på internationalt plan blev fokuseret mere og mere på det enkelte individ frem for hele befolkningen (Nygård (red.), 1969)” (ibid., s. 19).

Uanset hvilke forståelser af baggrunden for og begrundelser for åndssvage loven og den sammenhæng, den indgik i dengang, kom loven til at få grundlæggende betydning for samfundets indsats overfor målgrupperne i flere årtier frem. Derfor dvæler vi i det følgende ved.

Åndssvage loven af 1959

Med loven skulle forsorgen fremover udøves under socialministerens ledelse af en selvejende institution, Statens Åndssvageforsorg. ”I bestyrelsen sad 8 af socialministeren beskikkede medlemmer og en formand forsorgschefen, der var udpeget af kongen. De øvrige

¹³ Teoretisk formuleret af Nirje i 1969.

bestyrelsesmedlemmer blev udpeget efter indstilling fra forskellige instanser, heriblandt nu også landsforeningen af forældre og pårørende (det nuværende LEV)” (Rønn 2001, s. 67).

Der blev jf. Rønn oprettet 11 forsorgscentre med en firdelt ledelse af de enkelte forsorgscentre. Dette afsluttede ”overlægevældet”. Ledelsen bestod fremover udover overlægen af den ledende sociale medarbejder, sociallederen, den ledende pædagog, undervisningslederen og endelig inspektøren, den administrative leder.

I hvert forsorgscenter var en ”centralinstitution” for et område, men der var i alle tilfælde en række mindre institutioner knyttet til centret. Centrene fordelte sig i 1966 sådan:

1. Forsorgscenter for København mv. med Lillemosegård som centralinstitution og for børn Børnehospitalet i Vangede
2. Forsorgscenteret for Nordsjælland (Ebberødgård)
3. Forsorgscentret for Sydøstjylland mv. (Den Kellerske Anstalt i Brejning)
4. Forsorgscentret for Sønderjylland mv. (Ribeland)
5. Forsorgscentret for Nordjylland (Vodskov)
6. Forsorgscentret for Lolland-Falster mv. (Rødbygård)
7. Forsorgscentret for Vestsjælland og Grønland (Andersvænge)
8. Forsorgscentret for Fyn mv. (Børnehospitalet i Nyborg)
9. Forsorgscentret for Sydøstsjælland (Evensølund, som senere blev erstattet af Birkeparken i Næstved)
10. Forsorgscentret for Midtjylland mv. (Hald Ege)
11. Forsorgscentret for Århus og Randers amter mv. (Sølund) (ibid., s. 68)

Normalisering som vision

Med normaliseringsprincippet som ledetråd fremlagde Bank-Mikkelsen visionen om en ny statslig åndssvageforsorg, hvor ligebehandling af mennesker med funktionsnedsættelser ikke alene skulle udmøntes i ophævelsen af særlove og tvangskriterier, men også i den daglige behandling af anstaltsanbragte åndssvage – både psykisk, fysisk og materielt. For Bank-Mikkelsen handlede det om bolig, undervisning, arbejde og fritidsliv – om rammerne for den enkeltes hverdagsliv. En forestilling, som kom til at resultere i en ændret praksis i en vis udstrækning (jf. Kirkebæk 2001).

I perioden frem til 1970 ekspanderede den offentlige indsats såvel internt som eksternt. Der blev iværksat en omfattende udbygning og ombygning af de eksisterende institutioner: *”De 12 centralinstitutioner suppleres fra 1960’erne med lokalinstitutioner, centerskoler, centerværksteder og eksterne institutioner. Det er et udtryk for den normaliseringspolitik, som åndssvageforsorgen forsøgte at gennemføre i denne periode. De mindre institutioner blev nu udlagt på mere befolkede steder, og beboerne fik meget bedre forhold og kom ud blandt andre mennesker. De mindre og mere ”venlige” enheder tiltrækker flere brugere.”* (Bengtsson og Kristensen 2006, s. 13).

F.eks. bliver centralinstitutionen for udviklingshæmmede oprettet i Nyborg i 1965 og børnehospitalet i Vangede i 1967.

I første omgang betød ekspansionen ændrede rammer for livet inden for særforsorgen: Ombygningen af institutionerne indebar, at mange af de store sovesale blev nedlagt og erstattedes af 4-sengsstuer, som derved blev mere almindeligt. Men der var fortsat mange, der boede mere end 10 på samme stue.

Prioritering af pædagogiske tiltag gav sig udslag i udbygning af børnehaver, skoler, værksteder mv., ligesom der oprettedes en række lokalinstitutioner.¹⁴ Til trods herfor mindskedes kritikken af forsorgen ikke. Den fysiske udbygning kritiseredes som mangelfuld. Det nødvendige skift i holdningerne til mennesker med udviklingshæmninger gik for langsomt, og behandlingen af de udviklingshæmmede var udsat for en massiv kritik (ibid. 2001). Fra statens åndssvageforsorgs side blev der iværksat uddannelse af plejepersonalet, men til trods herfor skete de ønskede ændringer i for langsomt tempo og i for begrænset omfang (jf. Sørensen 2005).

Men også udviklingen af en række medicinske præparater (psykofarmaka) fik stor betydning for de første bestræbelser på integration og normaliserede livsforhold for såvel sindssyge som åndssvage. I perioden blev målgrupperne medicineret i voldsom grad. Man erstattede en fysisk spændetrøje med en kemisk. Medicineringen dæmpede nogle af de symptomer, som målgrupperne havde, således at de fremstod mere ”normale”. Det er først efter udlægningen af åndssvageforsorgen til amterne i 1980, at denne medicinering blev problematiseret, og et omfattende afmedicineringsprojekt blev igangsat på centralinstitutionerne. Et lignende projekt blev ikke umiddelbart igangsat på psykiatriområdet.

Udviklingen er gennemgående båret af normaliseringstanken og ændrede holdninger til bl.a. åndssvage. ”Der skete store holdningsmæssige og praktiske ændringer for denne særforsorgsgruppe i årtierne indtil særforsorgens udlægning. En af de største og mest betydningsfulde for den enkeltes selvværd må have været 1966 lovgivningen om invalidepension, hvor åndssvage blev økonomisk sikret på lige fod med andre grupper. Dette fik især stor betydning under den begyndende udflytning fra de store institutioner. Disse var allerede godt i gang ved særforsorgens udlægning til amter og kommuner i 1980” (Rønn 2001, s. 66).

Kirkebæk (2001) har anlagt et ligestillingsperspektiv på udviklingen, idet hun skriver: ”At kæmpe for åndssvages ligestilling betød at kæmpe mod tilladeligheden af eutanasi. Bank-Mikkelsen berører dette problem gentagne gange i artikler og foredrag” – f.eks. citerer Kirkebæk Bank-Mikkelsen for følgende udsagn: ”... det menneskesyn, som har hørt vort nordiske demokrati til,

¹⁴ I perioden 1965 til 1969 udbyggedes f.eks. værkstederne fra et antal på 30 til 45, børnehaver fra 23 til 34, skolehjem fra 4 til 14, og der etableredes 7 ungdomskostskoler (Kirkebæk 2001, s. 178).

blev stillet i relief på baggrund af den manglende respekt for mennesket, som f.eks. bar Hitlers Tyskland frem til dets uhyggelige magt. De handicappede medborgere blev direkte ofre for nazismens grusomhed. De blev "tilintetgjort" (ibid., s. 215).

Og et andet sted citerer Kirkebæk Bank-Mikkelsen for følgende: "... Først med sterilisationsloven af 1967 forsvandt de gamle sterilisationsregler fra 1934, som var blevet opretholdt i åndssvage-loven af 1959, men den særlige bestemmelse i ægteskabslovgivningen blev ikke fjernet" (ibid., s. 256).

Da loven ramte folk i flæng, skulle den ændres. Også kritikken af centralinstitutionerne fortsatte – udviklingen mentes at gå for langsomt, hvorfor der var behov for nye tiltag fra statens side.

Fokus på integration

Som et resultat af denne kritik sattes fokus på integration, hvor tanken i begyndelsen var, at de "bedst begavede udviklingshæmmede" skulle flytte ud fra centralinstitutionerne. Dette resulterede i, at der i begyndelsen af 1970'erne blev bygget mindre institutioner, og at antallet af beboere på centralinstitutionerne faldt. På disse blev administrationen af f.eks. tøj overdraget til afdelingerne, og beboerne begyndte at få lommepenge. Men statens løsning på et problem i 1950'erne og dens overtagelse af for sorgen havde i begyndelse af 1970'erne affødt nye problemer.

Også de store sindssygehospitaler blev kritiseret for behandlingen, herunder den manglende selvstændiggørelse af de åndssvage. Der var meget lidt håb og tro på, at mennesker med alvorlige sindslidelser kunne komme sig. Behandlingen af mennesker med sindslidelser havde dog gennemgået voldsomme ændringer ikke mindst i forbindelse med, at der i 1950'erne var sket et gennembrud ved opdagelse af medicinske præparater, som kunne dæmpe symptomerne på de mest alvorlige reaktioner på sindslidelserne.

De nævnte problemer tænkte 1970'ernes socialreform at skulle løse ved udlægningen af særforsorgen: "*Særforsorgens udlægning er et led i Socialreformen. Socialreformkommissionen, som arbejdede på sine to betænkninger i årene 1965-72, havde De Samvirkende Invalideorganisationers formand, H.C. Seierup, som sin formand og socialforskeren Bent Rold Andersen, som i de samme år ledede arbejdet med det store forskningsprojekt om Fysisk Handicappede i Danmark, som sin pennefører. Udlægningen kan ses som eksempel på det, der dengang kaldtes administrativ normalisering, et princip, der gennemsyrede hele Socialreformkommissionens arbejde*" (Bengtsson og Kristensen 2006, s. 15).

Udlægningen¹⁵

I 1970 nedlagdes Statens Åndssvageforsorg som selvstændig forsorgsinstitution. I stedet oprettedes Socialstyrelsen, der bestod af børneforsorg, revalidering, åndssvageforsorg og anden særforsorg.

Det psykiatriske område, som også var en del af særforsorgen, fortsatte dog med at høre under Direktoratet for Statshospitaler. Forsorgen for sindssyge blev administreret af et særligt direktorat, og den blev allerede i 1976 lagt ind under amternes sygehusvæsen, hvorefter Direktoratet for Statshospitalerne blev nedlagt. Forsorgen for åndssvage blev først udlagt til amterne i 1980.¹⁶

Med bistandsloven bestemmelser fra 1976¹⁷ var det allerede blevet foreskrevet, at mennesker med handicap skal betjenes af de samme myndigheder og efter de samme regler som andre, når de har behov for social bistand. Heri ses altså de første spirer til det sektoransvarsprincip, som Danmark – i kraft af folketingsbeslutning om tilslutning af FN's standardregler for ligebehandling af handicappede i 1993 – tilsluttede sig. Herefter skulle de være en del af Danmarks grundlæggende handicappolitiske principper.

”Synspunktet var, at særforsorgens funktioner i fremtiden skulle varetages af de samme instanser, som varetog tilsvarende funktioner for mennesker uden handicap. Det vil sige sektoransvarlighed. Deri lå blandt andet, at de skulle overgå fra staten til amtskommuner og kommuner. Socialreformkommissionen lagde vægt på de fordele, som kunne opnås for brugeren i form af bedre muligheder for samordning af den sociale indsats med indsatsen på tilgrænsende områder. Der kunne på den måde skabes en mere sammenhængende social indsats” (Bengtsson og Kristensen 2006, s. 26-27).

Udvalget om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg blev nedsat i 1975 og afgav betænkning i 1976. En interessant krølle på dialogen om udlægning er, at det af betænkningen om udlægning fremgår, *”at udlægningen ikke i sig selv må betyde en forringelse af de tilbud, som hidtil havde været åbne for særforsorgens klienter. Det blev også understreget, at en udlægning ikke er ensbetydende med, at staten fraskriver sig sit ansvar for disse borgere”* (ibid., s. 27).

2.4. Institutionalisering i lokalmiljøet – normalisering og integration som ledetråd

Ved revisionen af bistandsloven i 1980¹⁸ blev statens åndssvageforsorg udlagt til amterne. I den kommende periode kom der gang i udviklingen såvel i ændringer af de fysiske rammer som i

¹⁵ Særforsorgen omfattede to større målgrupper: Mennesker der blev betragtet som sindssyge hhv. åndssvage samt en række mindre handicapgrupper.

¹⁶ Lov nr. 258 af 8. juni 1978: Lov om åndssvageforsorgens og den øvrige særforsorgs udlægning (1980).

¹⁷ Lov nr. 333 af 19. juni 1974: Lov om social bistand (1976).

¹⁸ I 1976 trådte bistandsloven i kraft og lagde dermed grundlaget for decentraliseringen af den sociale indsats overfor mennesker med stort støttebehov.

ændringer af selve omsorgen i dagligdagen. Fra at institutionerne havde været under ledelse af læger, blev det nu pædagoger og psykologer, der overtog ledelsen af institutionerne.

Dette betød et ledelsesmæssigt skift fra en medicinsk referenceramme til en pædagogisk/psykologisk referenceramme. Fra statens side initieredes denne udvikling gennem Socialministeriets udviklingsmidler (SUM-programmet), som medførte en omfattende kursus- og udviklingsvirksomhed på institutionerne eksemplificeret gennem DKN¹⁹ fra 1985 (Sørensen 2005).

I tiden frem blev integration og normalisering bærende elementer for den samfundsmæssige indsats for mennesker med funktionsnedsættelser. På institutionerne var levevilkårene blevet forbedret. Mange kom til at bo på værelser sammen med kun 2-3 andre, og der var tilbud om flere aktiviteter, men langt de fleste havde fortsat ikke eget tøj, og maden kom fortsat fra centralkøkkener. Det er først i 1980'erne, at en række fælles funktioner decentraliseres.

De bærende elementer rummede dog både et indholdsmæssigt og et planlægningsmæssigt aspekt. Dette kan ses som et opgør mod udskillelse af usædvanlige mennesker fra den øvrige del af befolkningen ved at placere dem isoleret fra andre i fjernt beliggende institutioner (Bølmer 1994). I perioden fra 1980 til 1998 iværksattes udflytningen fra de tidligere totalinstitutioner og fra de gamle sindssygehospitaler. Målsætningen var et liv så normalt som muligt.

I 1979 var Galebevægelsen blevet startet af personer og grupper, der

*”forholdt sig kritisk analyserende til samfundets definering af mennesker som sindssyge. Man godtog ikke uden videre psykiatriens syn på psykosen som en slet og ret sygelig ændring af bevidstheden, men betragtede snarere, med inspiration fra blandt andre Laing, **psykosen som en sund reaktion på en syg påvirkning**. Og man betragtede ikke de sindssyge som en naturgiven kategori, men så snarere, inspireret af blandt andre Foucault, opfindelsen af de psykiatriske diagnoser som et historisk resultat af en udgrænsning, betinget af kapitalens behov for en uproblematisk, homogen arbejdskraftmasse.*

*Disse erkendelser formulerede man blandt andet som et ønske om **afprivatisering af psykiske sygdomme**, hvormed man mente, at sindssygdom ikke er noget privat, indefra kommende, men et forhold mellem den udgrænsede og dén samfundsmæssige produktionsmåde, der har behov for udgrænsningen. Man kaldte sig ikke syg, men gal. Galebevægelsen i sin oprindelige form opererede ikke med et egentligt medlemsbegreb, men betragtede i stedet alle personer og grupper, som enten aktivt arbejdede på bevægelsens grundlag eller i egen bevidsthed var enig heri, som bevægelsens deltagere.”*

¹⁹ ”Det kan nytte”-projektet var rettet mod omsorgen og udøvelsen af denne til mennesker med multiple funktionsnedsættelser (de allermest udviklingshæmmede).

(www. Galebevægelsen.dk). Bevægelsen fik stor betydning for udviklingen af de samfundsmæssige tiltag i forhold til sindslidende og eksisterer den dag i dag som en af flere brugerorganisationer, der repræsenterer mennesker med psykosociale funktionsnedsættelser og/eller deres familier.²⁰

Integration i praksis

Mennesker med sindslidelser skulle nu bo i eget hjem med støtte fra professionelle. Til det formål skulle distriktspsykiatrien udvikles. I 1987 overføres de gamle psykiatriske plejehjem til amterne. I 1989 lempes tvangsbestemmelserne i psykiatriloven for dem, der er indlagt på amternes psykiatridelinger. Men det var først i 1993, at der etableredes tilbud om distriktspsykiatri i alle amter. Det indebar, at der i en lang periode intet alternativ fandtes til de nedlagte sengepladser i hospitalspsykiatrien.

Også mennesker med udviklingshæmninger skulle leve og bo i lokalmiljøet og trænes hertil med hjælp og støtte fra professionelle. I de første par år gik udflytningen langsomt, men efter revisionen af bostandsloven i 1984,²¹ der gav kommunerne mulighed for at etablere bofællesskaber til personer over 18 år med vidtgående fysisk og psykisk handicap samt etablere dagforanstaltninger til målgruppen og træffe aftale med private foreninger, organisationer mv. om iværksættelse af sådanne foranstaltninger, gik det stærkt (Krogstrup 1999; Bølmer 1994; Sørensen og Erlandsen 2003).

De mennesker med funktionsnedsættelser, der blev tilbage på centralinstitutionerne, kom også til at leve i mindre enheder. I perioden skete der omfattende ændringer i livsvilkårene på disse institutioner. En række fælles funktioner blev nedlagt, f.eks. centralkøkkener, systuer mv., i takt med moderniseringen af bygningerne. Afdelingerne blev enten selvstændiggjort eller fik tildelt såvel det økonomiske som det pædagogiske ansvar for dem, der boede på afdelingen.

I praksis betød lovgivningen, at amtskommunerne overtog ansvaret for institutionerne, dvs. boligerne, skolerne, værkstederne m.m., mens kommunerne blev ansvarlige for den almindelige service uden for institutionerne som fx skolegang, kontanthjælp, revalidering m.m. (Bank-Mikkelsen 1985). Udlægningen kom også til at få omfattende praktiske konsekvenser for den enkelte handicappede og personalet, særligt indenfor åndssvageforsorgen (jf. Sørensen 2005).

“Et af formålene var at minimere skellet mellem handicappede og ikke-handicappede såvel som indbyrdes mellem de forskellige handicapgrupper”, hedder det hos historikeren Claus Øgendahl (Øgendahl 2000, s. 221). Holdningen til handicap og visionen om decentralisering var dog ikke

²⁰ Landsforeningen bedre psykiatri, som er en forening for pårørende til psykisk syge blev stiftet i 1992. Landsforeningen af nuværende og tidligere psykiatribrugere (LAP) blev stiftet i 1999.

²¹ Lov nr. 301 af 6. juni 1984: Lov om bofællesskaber.

entydig i tiden omkring udlægningen, hvor det bl.a. blev diskuteret, om det var intentionen helt at ophæve handicapbegrebet.

Samtidig med, at hensigten var at integrere de socialpolitiske tilbud i den offentlige service generelt, blev adskillige handicappede voksne og børn fysisk flyttet fra store centrale institutioner til mindre bofællesskaber, pensionater, familiepleje, på mindre døgninstitutioner eller hjem til deres forældre med henblik på at integrere de pågældende i det øvrige samfund. Her fik de en hverdag, som lignede andre menneskers, hvor undervisning og beskæftigelse blev flyttet ud af boligen til specialundervisning, integration i det almindelige uddannelsessystem eller beskæftigelse i beskyttede værksteder eller væresteder (Øgendahl 2000).

2.5. Afinstitutionisering – rettigheder som ledetråd

I løbet af perioden udviklede tankerne om normalisering og integrationstanken sig til en ideologi og et planlægningsprincip. Fra oprindeligt at udgøre svar på nogle konkrete problemstillinger, blev de gjort generaliserede og operationaliserede.

Som planlægningsprincipper fik begreberne imidlertid et noget andet indhold, end det de oprindeligt udsprang af. Integrationsprincippet, som oprindeligt handlede om at gøre samfundets almindelige sociale institutioner rummelige for mennesker med funktionsnedsættelser og dermed hindre eksklusion, resulterede som planlægningsprincip i, at kommunerne hjemtog mennesker med funktionsnedsættelser, hvortil de ikke havde anden tilknytning, end at de oprindeligt var født i vedkommende kommune (Sørensen 2005).

Normalisering forstået som ”adfærd” begyndte også at få stor betydning for behandlingen af mennesker med funktionsnedsættelser. Set ud fra dette perspektiv handler normalisering om at udvikle og vedligeholde færdigheder, således at mennesket med funktionsnedsættelser fungerer og fremtræder så normalt som muligt.²²

I stedet for at definere, hvad gode og normale livsmønstre set i en samfundsmæssig sammenhæng kunne være, definerede man, hvordan adfærden for mennesker med funktionsnedsættelser skulle være, og hvordan de skulle bo og leve. Normalisering blev træning af de unormale, og det blev betingelsen for, at de kunne flytte ud fra institutionerne og bo i lokale miljøer (ibid.).

I løbet af 1980'erne vandt begge betydninger af normalisering stor anerkendelse og udbredelse, mens der i begyndelsen af 1990'erne rejstes spørgsmål og kritik af normaliseringsideologien. Specielt blev der stillet spørgsmål ved den del af normaliseringsideologien, som betød, at det

²² Især canadieren Wolf Wolfenberger har været eksponent for denne opfattelse af normalisering.

enkelte mennesker skulle leve op til at være normalt for at blive en del af samfundet. Der blev også stillet spørgsmål ved, om selve målsætningen med integration og normalisering var rigtig. Normalisering og integration er på mange måder med til at sætte snævre grænser for individets handlemuligheder og selvbestemmelse. Det normale ved, hvad der er bedst for det unormale. Det er blevet en målsætning og et krav at være som andre (Bømler 1994).

Et af de helt centrale spørgsmål i denne periode var: Er det ønskeligt for mennesker med funktionsnedsættelser at blive en del af det fælles samfund, eller er det lige så godt at leve i en subkultur eller i en egenkultur, der eksisterer parallelt med resten af samfundet? (Holm m.fl. 1995).

Fra at normaliserings- og integrationstanken syntes at være et nødvendigt svar på en samfundsmæssig problemstilling, blev normaliserings- og integrationsideologien i stedet et problem.

Normaliseringsprincippet som et problem

Kritikken af normaliserings- og integrationsideologien blev konkretiseret i manglende retssikkerhed for mennesker med funktionsnedsættelser, hvor manglende brugerindflydelse på hverdagslivet og manglende ligestilling i forhold til økonomiske livsvilkår og sociale ydelser i første omgang blev omdrejningspunktet. Svaret på denne problemstilling blev øget fokus på rettighedsprincippet.

Den manglende retssikkerhed, brugerindflydelse og de ulige livsvilkår for mennesker med udviklingshæmninger skulle konkret løses gennem en reel juridisk ligestilling set i forhold til andre borgere i samfundet. Argumentet herfor var/er, at det er bedre for denne gruppe mennesker, at hjælpen til dem reguleres af samme lovgivning som den, der gælder for andre borgere i samfundet. Det er bedre for mennesker med funktionsnedsættelser at modtage offentlig omsorg fra de samme myndigheder og de samme forvaltninger som alle andre, og det er bedre, at den offentlige omsorg ydes decentralt – i lokalsamfundet som for alle andre (jf. Sørensen 2005).

Øgede rettigheder til mennesker med funktionsnedsættelser

Man kan sige, at cirklen næsten slutter, fordi rettighedsprincippet også var udgangspunkt for Bank-Mikkelsen. Princippet fik dog et nyt aspekt, idet det i øget omfang kom til at dreje sig om juridisk ligestilling frem for ligestillede vilkår og adgang til arbejde, uddannelse, bolig og fritid.

Den manglende ligestilling og de manglende politiske og civile rettigheder kritiseredes. Fra at normaliserede vilkår var svaret på for sorgen i totalinstitutionerne, var normalisering og kompensationsideologien i sig selv blevet et problem. Et svar på denne problemstilling var øget fokus på rettighedsprincippet specielt med hensyn til juridisk ligestilling af mennesker med funktionsnedsættelser. Dette svar operationaliseres fra statens side i afskaffelse af institutionsbegrebet i lovgivningen, styrket juridisk retssikkerhed og formuleringer om, at omsorgen principielt skal

ydes på baggrund af samtykke. Nu skulle/skal omsorgen udfoldes som integreret omsorg i borgernes hjem (ibid.).

I 1989 blev tvangsbestemmelserne i psykiatriloven²³ lempede: der er bl.a. indført patientrådgivere, og mennesker med udviklingshæmninger har fået mulighed for at indgå ægteskab uden justitsministerens samtykke. I 1993 har Folketinget vedtaget beslutningen om ligebehandling og ligestilling af handicappede og ikke-handicappede borgere. Denne beslutning medførte blandt andet, at de handicappolitiske principper om sektoransvar, ligebehandling og solidaritet i princippet skulle være bærende fremover.

I samme periode er der blevet etableret to nye brugerorganisationer. Det drejer sig om Landsforeningen for Bedre Psykiatri i 1992 og Udviklingshæmmedes Landsforening ULF i 1993. Samme år besluttede Folketinget at afsætte midler til Storbypuljen, der søgte at igangsætte støtte til udvikling af væresteder, botilbud og støtte- og kontaktpersoner til bl.a. sindslidende.

I 1995 fik mennesker med funktionsnedsættelser, der boede på institution, ret til at få social pension.²⁴ Formålet med loven om udbetaling af pension til mennesker med funktionsnedsættelser var at fremme økonomisk ligestilling og at øge selvbestemmelsen og indflydelsen på de beslutninger, der omhandlede dem selv. Pensionsudbetalingen medførte, at mennesker med funktionsnedsættelser fik flere penge at råde over. De fik ikke længere lomme penge, men skulle nu som andre borgere betale for husleje og service efter samme regler.

Medborgerskab til alle

I 1996 nedsatte socialministeren et udvalg, der havde til opgave at sætte fokus på psykisk handicappedes retssikkerhed, herunder deres rettigheder, og give en juridisk vurdering af de metoder, socialarbejderne tog i anvendelse for at hjælpe borgerne.

I 1998 barslede udvalget med en rapport, der anbefalede en række justeringer på området, herunder præcisering af den offentlige omsorgspligt og begrænsninger i de professionelles adgang til magtanvendelse, som indeholdt en række konkrete forslag til ændret lovgivning (Socialministeriet 1998).

Sidstnævnte anbefalinger skulle ses i lyset af, at bistandsloven den 1. juli 1998 var blevet afløst af serviceloven, der afskaffede institutionsbegrebet og gav en række nye rammer for den offentlige indsats til mennesker med særligt støttebehov. Blandt andet brugerindflydelse og skriftlige afgørelser på den tildelte hjælp blev et retskrav.

²³ Lov nr. 331 af 24. maj 1989: Lov om frihedsberøvelse og anden tvang i psykiatrien.

²⁴ Loven omfattede alle mennesker, der boede på institution. Lov nr. 112 af 17. december 1993: Lov om ændring af lov om social bistand og Lov om social pension.

Serviceoven omfattede alle borgere i Danmark, og dermed eksisterede der ikke længere særlovgivning i forhold til mennesker med funktionsnedsættelser i de sociale love.²⁵ Det var herefter alene graden af den nedsatte funktionsevne eller det sociale problems karakter, og det behov for hjælp det udløser for den enkelte, der ifølge lovgivningen skal regulere hjælpen. Serviceoven afskaffer institutionsbegrebet ikke alene for mennesker med funktionsnedsættelser. Omsorgen skal fremover udøves på baggrund af samtykke, og det er alene, hvis borgeren er til væsentlig fare for sig selv eller andre, at magtanvendelse – altså indgreb i selvbestemmelsesretten – kan finde sted. Denne retsstilling er imidlertid de senere år blevet problematiseret voldsomt.

Særligt om psykiatrien

Det gennemgående tema for psykiatrien har handlet om en modsætning mellem på den ene side de klassiske psykiatere, der har betragtet sindslidelse/sindssygdom som først en somatisk og derefter psykisk-psykiatrisk sygdom og dermed en objektiv kategori, og på den anden side anti-psykiatrien, der forstår sindslidelse som en udgrænsning og dermed en administrativ kategori (Møllerhøj 2004, s. 63). Blandt fortalerne for anti-psykiatrien træder Erwing Goffman og Michel Foucault særligt stærkt frem. Goffman havde studeret arbejdet på en psykiatrisk afdeling 1955-56 og derpå udgivet en senere klassiker ”Asylums” (1961, dansk ”Anstalt og menneske” 1967), mens Foucault i ”Galskabens historie i den klassiske periode” (opr. 1961, dansk 2003) havde vendt psykiatriens historie på hovedet: Sindssygdomme er ifølge Foucault et socialhistorisk produkt af oplysningstænkningen, hvorfor det er nødvendigt at betragte dem som betingede af sociale, politiske og idehistoriske sammenhænge. Ikke desto mindre konstaterer Kragh, at ”*Psykiatriens position som lægevidenskabeligt speciale blev cementeret i den efterfølgende periode fra 1850 til 1920, hvor psykiatrien blev institutionaliseret og accepteret som en gren af lægevidenskaben.*” Denne magtfulde position fik siden konkurrence fra bl.a. psykoanalysen, terapeutiske eksperimenter og senere igen psykofarmaka og endelig af nutidens syn (Kragh 2008, s. 14ff.).

Pontoppidan opdeler udviklingen fra 1970 til 2005 i tre faser, nemlig den distriktskykiatriske fase (1970-1994), den socialfaglige fase (1994-2000) og den videnskabelige fase (fra 2000) (Pontoppidan 2005, s. 6). En bærende ide i distrikts- og socialpsykiatrien var at flytte opgaver ud i lokalsamfundet. I 1976 blev det administrative ansvar for behandlingen af psykisk syge overført fra staten til amtskommunerne (jf. bistandsloven af 1976); dette viste sig bl.a. muligt, fordi der allerede i 1950’erne og 1960’erne var blevet etableret psykiatriske specialafdelinger på en række centralsygehuse (ibid., s. 32), og nærmest parallelt til den tidlige forsorg var optimismen stor. Men det syntes at indebære ”discountløsninger” (Lindhardt 1992, s. 29).

Dette var givet også udtryk for et skifte fra ren lægefaglig forståelse til en bredere socialfaglig forståelse, der i højere grad tog hensyn til brugernes hverdag, ønsker og liv på bekostning af fagfolkene, især lægernes og systemets egen verden. Den socialfaglige tilgang giver dermed mere

²⁵ På psykiatriområdet findes der fortsat særlovgivning, f.eks. psykiatrilovgivningen.

plads til den sindslidendes egen måde at leve livet på. Inden for denne anderledes forståelsesramme udvikledes også nye metoder, især en støtte- og kontaktpersonordning. Den socialfaglige fase præges også af en bred forståelse af socialpsykiatrien, og det medfører en udvanding af forståelsen af psykiatri.

Reaktionen lader ikke vente på sig, og fra 2000 efterlyses andet end lysegrønne håb. Preben Brandt kritiserer således, at de socialpsykiatriske tilbud tilgodeser de socialt velfungerende sindslidende, mens de dårligt fungerende falder igennem. Dermed signaleres også, at tanken om et liv så nær det normale som muligt – der i sidste ende bygger på solidaritet – mest af alt kan ligne en ønskedrøm. Alternativet ser ud til at blive en kortlægning af, hvad der virker på grundlag af evidensbaserede indsatser.

Som en konsekvens af kravet om evidens introduceres Recovery-tankegangen fra omkring 2000 med henblik på at inspirere til nytænkning inden for psykiatrien (Jensen et al. 2004), hvor tanken er at pege på vigtige faktorer i processen med at komme sig, nemlig personen selv, mening, andre og materielle forhold (ibid., s. 53). Denne tilgang udtrykker samtidig, at brugeren skal være i fokus. Recovery-tilgangen er evidensbaseret, hvilket betyder, at den har nydt fremme politisk.

I en kort opsummering synes individ og samfund at have fundet hinanden, idet socialpsykiatri er optaget af det sociale miljøes indvirkning på den enkeltes sindstilstand og med den sindslidendes indvirkning på hans/hendes sociale miljø (Pontoppidan 2005, s. 95).

Afrunding

Når man stiller sig en smule udenfor og ser på den fremstilling, vi her har fremlagt, kan man spørge: Hvad kunne tænkes at følge efter?

For det første kunne det give god mening at følge Nikolas Rose i hans rammende bemærkning om overgangen fra det 20. århundredes psykologiske menneske til det 21. århundredes neurologiske og biologiske menneske: *”Min tese er, at de nye hjernevidenskaber får lige så stor betydning for det sociale, det politiske og vores personlige selyforhold i det 21. århundrede, som fremkomsten af den psykologiske forståelse havde i det 20. århundrede”* og fortsætter han: *”Én ting er, at vi nu forstår og taler om mange adfærdsproblemer som noget, der har med hjernens indre balance at gøre. En anden ting er, hvad vi så gør? Det oplagte svar er, at vi intervenserer i børnenes hjerner med stoffer; med psykofarmaka. Og det gør vi da også i stigende grad...”* (Rose i Asterisk Nr. 61, Marts 2012, s. 13). Samtidig peger Rose på, at grænserne mellem det normale og anormale bliver mere flydende, og at dette stiller krav til den enkelte om at finde sin biologiske og neurologiske tilstand (ibid., s.14). Dette minder i høj grad om de opfattelser, som bl.a. Geill gjorde sig til talsmand for, nemlig at åndssvaghed er en sygdom i hjernen (se side 7n-8ø i denne fremstilling).

Man kan fristes til at overdrive dette fælles træk mellem 1800-tallets forståelse og den moderne forståelse. Under alle omstændigheder bør denne sammenligning vække til en vis eftertanke. Hjernescanning – som ikke kendtes på Geills tid – og psykofarmaka vil tilsyneladende komme til at spille en stigende rolle fremover. Derved vender medicineringen tilbage, og vi kan ligeledes iagttage, at borgere kan tvinges til elektrochok (Silkeborg Kommune 2012). Som en kommentar til bl.a. dette skriver Tue Byskov Bøtkjær, formanden for Det Centrale Handicapråd i Politiken den 22.03.2012: *”Jeg tror ikke mine egne ører, når jeg hører, hvad der for tiden sker i samspillet mellem myndighed og borger. ...Blot fordi et krav eller sanktion mod en borger er mulig, behøver man ikke gribe ud efter den. Det er her, værdier og etik kommer ind i billedet – man må efter min mening spørge sig selv, om vi ønsker et samfund, hvor alt er tilladt, hvis det bare ikke er ulovligt? Jeg siger nej. Samfundet hviler på, at borgerne viser initiativ og bidrager til fællesskabet. Omvendt bliver vi hele mennesker af, at vi deltager i alle dele af samfundet – på arbejdsmarkedet, i stemmeboksen, på skolebænken, i foreningerne. Men det falder til jorden, når samfundet bryder kontrakten med den enkelte. Når man fratager folk retten til at stemme eller bestemme, hvilken behandling man vil udsættes for, er det en umyndiggørelse, der fratager individet muligheden for at være sig selv. Det er også undergravende for fællesskabet, for så kan man heller ikke bidrage fuldt og helt”*.

For det andet kan vi iagttage en tendens til, at mennesker med store fysisk og psykisk funktionsnedsættelser samles i særlige centre, hvor de ganske vist har en selvstændig bolig, men samtidig underlægges en form for re-institutionalisering. Således pegede Sytter Kristensen i sin indledning til LEV jubilæumskonference i januar 2012, at der ses flere og flere tendenser til at kommunerne genopfinder institutionerne med centralkøkkener, dagtilbud i eget hjem og afskaffelse af et miljøskifte. Hvis dette står til troende, kan man pege på, at de nedlagte centralinstitutioner åbenbart ser ud til at genopstå i nye udgaver.

For det tredje er det relevant at pege på, at vi i vores kultur stadig har svært ved at rumme anderledes mennesker på trods af de smukke hensigtserklæringer.

Kapitel 3. En kronologisk oversigt – handicaphistoriske tiltag og foranstaltninger

Formålet med udarbejdelsen af oversigten er at give et overblik over en række historiske samfundsmæssige tiltag og foranstaltninger for mennesker med fysisk og psykisk funktionsnedsættelser samt mennesker med psykosociale funktionsnedsættelser.

1800 til 1880'erne	Institutionalisering som håb
1816	Oprettelse af dårekiste/sindssygehospitalet ved Roskilde (senere Sct. Hans)
1849	Grundloven <ul style="list-style-type: none"> • Skelner mellem værdige og uværdige trængende
1852	Oprettelse af dårekiste/sindssyge asyl ved Risskov
1855	Lægen J.R. Hübertz opretter Gammel Bakkehus: <ul style="list-style-type: none"> • Helbredelsesanstalt for idiotiske børn/idiotanstalt (1862)/åndssvageanstalt (1889/1890)
1858	Oprettelse af sindssygeanstalt i Oringe
1865	Theolog og lærer Johan Keller opretter en skoleafdeling for åndssvage i tilknytning til sin døvstummeskole
1877	Oprettelse af sindssygeanstalt i Viborg
1879	Johan Keller opretter asylet for åndssvage (Karens Minde)
1885	De Kellerske Anstalter overtager Lillemosegård, og arbejdsanstalt for unge mænd oprettes
1888	Oprettelse af sindssygeanstalt i Middelfart
1880'erne til 1950'erne	Institutionalisering som beskyttelse
1875	Københavns Kommunehospital opretter en afdeling for sindssygdomme
1890'erne til 1930'erne	Naturvidenskabelig tankegang vinder indpas i synet på åndssvage <ul style="list-style-type: none"> • Mental afvigelse defineres som et biologisk, medicinsk problem af arvelig karakter • Sociale afvigelser kan diagnosticeres og forklares biologisk Betegnelser som anti-sociale åndssvage, moralsk åndssvage og forbrydermennesket
1892	Gammelmossehus sammenlægges med Lillemosegård, og der oprettes et hjem for voksne arbejdsføre piger Gammelbakkehus har arvet Ebberødgård, og efter nybygning tages disse i brug
1898/1899	Christian Keller opretter anstalten i Brejning
1907	Åndssvageanstalten i Ribe oprettes som selvstændig institution
1911	Den Kellerske Anstalt udvides med Livø/arbejdsanstalt for åndssvage, kriminelle og vagabonderende mænd
1916	Vodskov anstalten oprettes som selvstændig anstalt for åndssvage Oprettelse af sindssygeanstalten i Nykøbing Sjælland
1923	Den Kellerske Anstalt udvides med Sprogø/anstalt for kriminelle og løvsagte kvinder
1921	Oprettelse af sindssygeanstalt i Vester Vedsted
1929	Anstalten i Ribe udvides med Løgumgård

	Anstalten Rødbygård indrettes og skifter navn til Østifternes Åndssvageanstalt
1932	Oprettelse af sindssygeanstalten i Augustenborg
1933	Steinckes socialreform <ul style="list-style-type: none"> • Forsørgsloven: staten overtager forsørgelsen og opdragelsen af åndssvage, sindssyge mv. • De målgrupper, som staten overtager forsørgelsen for, er omfattet Fattigloven, som betyder, de mister deres valgret og ret til indgå ægteskab • Tvangsforsorg/administrativ frihedsberøvelse med mulighed for sterilisation • Kommunal indberetningspligt • Fremmedpleje som foranstaltning/optræning og arbejdstilvænning • Åndssvage italesættes som mindreværdige og farlige
1934, 1935	Sterilisations- og kastrationslovene (+ 1929) <ul style="list-style-type: none"> • Ønsket om at reducere antallet af uheldige arvebærere
1935	De Kellerske Anstalter udvides med Sølund Hübertz Minde oprettes
1937	Beskæftigelseshjemmet på Svanemosegårdsvej i København indrettes som det første eksterne værksted
1838	Sindssygeloven gav psykiateren total adgang til at bestemme om indlæggelse og udskrivning på statshospitalerne. Tvangsindgreb skulle indberettes til politimesteren og til justitsministeren
1940	Anstalten Vodskov udvides med en ny institution i Mariager Anstalten Andersvænge tages i brug
1930 – 1950	Eugenikkens glansperiode
1953	Grundlovsændring begrænser adgangen til administrativ frihedsberøvelse af åndssvage uden domstolsprøvelse
1956	Lovrevision der ved udvidelse af invaliditetsbegrebet gør det muligt for sindslidende af få invalidepension
1960'erne til 1980'erne	Institutionalisering som opbrud <ul style="list-style-type: none"> • Oprettelse af pensionater, værksteder uden for centralinstitutionernes rammer
1959	Ny Åndssvage Lov: <ul style="list-style-type: none"> • Institutioner for åndssvage, der hidtil har været private, bliver en del af særforsoegen • Statens åndssvageforsorg/først 8 forsorgscentre senere udvides det til 11, der er indeholdende alle funktioner til opretholdelse af livet fra vugge til krukke • Et liv så nær det normale • Ligeværdighed og normalisering • Frivillig forsorg • Undervisning og oplæringspligt åndssvage i alderen 7-21 årige
1960	Oprettelse af Landsforeningen Sindslidendes Vel
1961	Fattighedshjælpsvirkninger bliver afskaffet
1960'erne	Statens byggeprogram med udbygning og forbedring af boligforhold
1965	Åndssvage får mulighed for at få invalidepension Centralinstitutionen i Nyborg til udviklingshæmmede oprettes
1966	Børnehospitalet i Vangede oprettes
1967	Ophævelse af sterilisationslovgivningen
1970	Kommunalreformen

	<ul style="list-style-type: none"> • 275 kommuner og 15 amter
1970'erne – 1990'erne	<p>Integration og normalisering som ledetråde:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Decentralisering og udflytning til mindre enheder/institutioner • Nedlæggelse af en række centralfunktioner på de store institutioner • Beslutninger så tæt på den enkelte som muligt
Slut 1970'erne til midten af 1990'erne	Institutionalisering i lokalområdet
1975	Statens hospitaler til behandling af sindslidende bliver overført til amterne Behandlingscentret til udviklingshæmmede i Næstved oprettes
1976	<p>Lov om social bistand (bistandsloven):</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kommunal drift og tilsyn af daghjem og dagcentre for personer med behov for vedvarende pleje • Drift og tilsyn af beskyttede boliger til ældre og handicappede • De psykiatriske hospitaler overføres til amterne
1977 og op gennem 1980'erne	<p>Vejledende retningslinjer for distriktspsykiatri (indenrigsministeriet) Udbygning af distriktspsykiatrien Kommunerne bliver i perioden inddraget i etablering af tilbud til mennesker med sindslidelser sammen med amterne Mange sengepladser i hospitalspsykiatrien nedlægges Specialundervisning af voksen i den almene undervisning Skærpede betingelse for adgang til fiksering</p>
1979	Galebevægelsen starter
1980	<p>Statens åndssvageforsorg bliver udlagt til amterne</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ledelsen af institutionerne overtages af socialpædagoger <p>Oprettelse af Det Centrale Handicapråd Sundbyvang oprettes</p>
1984	Bistandslovsændring giver kommunerne mulighed for at bygge og etablere bofællesskaber
1986	<p>Igangsættelse af ”det kan nytte”-projektet – 6 udviklingsprojekter for mennesker med multiple udviklingshæmninger under overskriften:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Etik og menneskesyn, livskvalitet, kommunikation, selvbestemmelse, udvikling
1987	De gamle psykiatriske hospitalsplejehjem overføres til amterne
1988	SUM programmet – et forsøgs- og udviklingsarbejde finansieret af Folketinget til udvikling af den sociale sektor, herunder institutioner for mennesker med handicap
1989	<p>Udviklingshæmmede får mulighed for at indgå ægteskab uden justitsministerens samtykke Lempelse af tvangsbestemmelserne i psykiatriloven og krav til registrering af tvang, indførelse af patientrådgivere, og oprettelse af psykiatriske patientklagenævn samt mulighed for at lave udskrivningsaftaler og koordinationsplaner over for patienter der mangler erkendelse af sygdom/formål at holde dem i behandling</p>
1991	Mennesker med fysiske handicap får mulighed for personlig assistance til uddannelse og arbejde
1992	Landsforeningen Bedre Psykiatri oprettes
1993	<p>Mennesker med udviklingshæmning danner egen forening (ULF) Storbypuljen igangsættes af Folketinget til støtte for udvikling af væresteder, botilbud og støtte- og kontaktpersoner Alle amter har et distriktspsykiatrisk tilbud</p>
1993	Folketingsbeslutning og ligebehandling og ligestilling mellem

	<p>handicappede og ikke-handicappede borgere:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Oprettelse af det centrale for Ligebehandling af handicappede De handicappolitiske principper om kompensation, sektoransvar, ligebehandling og solidaritet bliver formuleret.
Slut 1990'erne	Fokus på borgernes politiske, civile og sociale rettigheder
1994-1995	Pensionslovgivningen af 1993 træder i kraft og betyder, at beboerne på institution fremover får pension i stedet for en pakkeydelse af bolig og serviceydelser samt lommepenge.
1997	<p>Ny værgemålslov afløser myndighedslovens regler om umyndiggørelse og umyndiggjort:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mindsteindgreb som princip • Skræddersyede værgemål
1998	Socialreform
1999	Landsforeningen af nuværende og tidligere psykiatribrugere stiftes (LAP)

Kapitel 4. Litteraturoversigt

Litteraturlisterne er opbygget således at 4.1 omhandler den litteratur, som der direkte er refereret til i essayet. 4.2 indeholder en række yderligere litteratur til den interesserede læser og endelig 4.3, som er den omfattende litteraturliste, som SFI's litteraturstudie om særforsorgens udlægning indbefatter.

4.1. Anvendt litteratur i essayet

- Adolph, E. m.fl. (1996). *Socialt arbejde med sindslidende, en basisbog*, Århus, Systime.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1985). *Derfor ikke længere særlovgivning. I: Psykisk Utvecklingshämning*. Nr. 3, s. 1-4.
- Bengtsson, S., & Kristensen, Kilskou, L. (2006). *Særforsorgens udlægning – et litteraturstudie*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Bølmer, Ussing, T. (1994). *Det normale samfund*. København: Akademisk Forlag.
- Det Centrale Handicapråd (2008). *De Forenede Nationer: Konvention om rettigheder for personer med handicap og tillægsprotokol*. København: DCH
- Fog, R. (2010). *Sct. Hans Hospital – træk af det ældste danske psykiatriske hospitals historie*, Psykiatrisk Center Sct. Hans, www.psykiatri-regionh.dk/museum/artikler
- Folketingsbeslutning B 43 af 2. april 1993: om ligebehandling af handicappede og ikke-handicappede borgere.
- Hansen, C. H. (2001). *Udviklingshæmmede og social netværk*, Fuglebjerg, Udvikling.
- Holm, P. m.fl. (1995). *Livskvalitet og nye livsformer for udviklingshæmmede – selvforvaltning og livskvalitet*. Århus, Nordisk Ministerråd.
- Hvam, T. (1993). *Ebberødgårds historie. I medgang og modgang*. Birkerød Lokalhistoriske arkiv og museum.
- Jensen, P. et al. (red.) (2004). *Recovery på dansk: At overvinde psykosociale handicap*. Gylling: Narayana Press.
- Kragh, J.V. (red) (2008). *Psykiatriens historie i Danmark*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Kirkebæk, B. (1997). *Da de åndssvage blev farlige*. Holte: SocPol.
- Kirkebæk, B. (2001). *Normaliseringens periode. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970 med særligt fokus på forsorgschef N.E. Bank-Mikkelsen og udviklingen af Statens Åndssvageforsorg 1959-1970*. Holte: SocPol.
- Kirkebæk, B. (2007). *Uduelig og ubrugelig, Åndssvageasylet Karens Minde 1880-1987*. Holte: SocPol.
- Krogstrup, H. (1999). *Det handicappede Samfund – om brugerinddragelse og medborgerskab*. Århus C: Systime.

- Lindhardt, A. (1992). 'Distriktspsykiatri som socialpsykiatri: idealer og realiteter'. In Povl Munk-Jørgensen, Merete Mortensen & Preben Bo Mortensen (red.), *Socialpsykiatri – hvorfra? Hvorhen?* København: Hans Reitzels Forlag, pp. 22-30.
- Lov nr. 169 af 5. maj 1953: Danmarks riges Grundlov.
- Lov nr. 192 af 5. juni 1959: Lov om forsorgen for åndssvage og andre særligt svagt begavede.
- Lov nr. 171 af 16. maj 1934: Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage.
- Lov nr. 181 af 20. maj 1933: Lov om offentlig forsorg.
- Lov nr. 118 af 13. april 1938: Lov om sindssyge Personers Hospitalsophold.
- Lov nr. 333 af 19. juni 1974: Lov om social bistand (1976).
- Lov nr. 258 af 8. juni 1978: Lov om åndssvageforsorgens og den øvrige særforborgs udlægning (1980).
- Lov nr. 301 af 6. juni 1984: Lov om bofællesskaber.
- Lov nr. 112 af 17. december 1993: Lov om ændring af lov om social bistand og Lov om social pension.
- Lov nr. 331 af 24. maj 1989: Lov om frihedsberøvelse og anden tvang i psykiatrien.
- Munk, G. (2010). Notat til Det centrale Handicapråd. Upubliceret.
- Møllerhøj, J. (2004). 'Det 19. århundredes danske psykiatri – en historiografisk oversigt'. *Bibliotek for læger, 1*, 47-73.
- Møllerhøj, J. (2008). 'Sindssygdom, dårevæsen og videnskab: Asyltiden 1850-1920. In J.V. Kragh (red.), *Psykiatriens historie i Danmark*. København: Hans Reitzels Forlag, pp. 88-119.
- Nirje, B. (1969). The normalization principle and its human management implications. In D. Sørensen (2005), *Omsorgskonstruktioner – socialpædagogik og mennesker med multiple udviklingshæmninger*. Systime Academic.
- Pontoppidan, M. (2005). *Socialpsykiatrien i Danmark 1970-2005*. Specialeafhandling. Roskilde Universitetscenter 2005.
- Rose, N. (2012). 'Ansvar for egen hjerne', interview af Peder Holm-Pedersen. *Asterisk Nr. 61, Marts, 2012*, pp. 12-15.
- Rosenberg, Raben (2012): *Psykiatri 1880-2002*, Center for psykiatrisk grundforskning, www.psykiatriskgrundforskning.dk
- Rønn, E. M. (1987). *Handicaphistorie 1987*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Rønn, E. M. (1996). *De fattige i ånden ... Essays om kultur, normalitet og ufornuft*. København: Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet.
- Rønn, E.M. (2001). *Handicaphistoriske samlinger i Danmark*. Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr. 5.
- Socialministeriet (1998). Rapport fra udvalget om psykisk handicappedes retssikkerhed. København: Socialministeriet, Kontoret for handicappede og ressourcessvage og Kontoret for ældre samt sociale pensioner
- Sørensen, D (2005). *Omsorgskonstruktioner – socialpædagogik og mennesker med multiple udviklingshæmninger*. Systime Academic.

- Sørensen, D. og Erlandsen, T.(2003). *Den politiske konstruktion af målgruppen for den sociale indsats i et historisk perspektiv – med særlig henblik på det socialpædagogiske arbejdsfelt*. Eksamensopgave, DPU, ikke publiceret.
- Wingender, N. B. (1992). *Drivhuset for den sygnende plante!... Børn og opdragelse i åndssvageanstalten GL. Bakkehus 1855-1902*. Slangerup: Dansk Psykologisk Forlag.
- Øgendahl, (2000). *Socialpædagogernes historie*. København: Socialpædagogernes Landsforbund.

Hjemmesider:

- www.Galebevægelsen.dk
- www.middelfart-museum.dk (2012). *Fra Dære til patient*.
- www. ovartaci.dk (2012). *Psykiatriciens historie fra middelalder til nutid*.

4.2. Litteratur til yderligere læsning

- Duedahl, Poul (2001). *Raceantropologi i Danmark 1837-1949. En undersøgelse af om dansk antropologisk forskning har legitimeret racediskrimination*. Center for Historie, Syddansk Universitet, Odense Universitet.
- Den jyske Historiker: Medicinhistorie, temanummer. Nr. 72 1995.
- Duedahl, Poul (1999). *Billeder fra en anden verden. Den Kellerske Anstalt i Brejning 1899-1999*. Brejning: Museet Kellers Minde.
- Ejlers, Erik (1994). *Fra anstalt til bofælleskab. Åndssvageforsorgens bygningshistorie 1855-1990*. København: Chr. Ejlers Forlag.
- Enerstvedt, Regi (1996). *Legacy of the past. Those who are gone but have not left, Some aspects of the history of blind education, deaf education and deaf-blind education with emphasis on the time before 1900*. Dronninglund, Danmark: Forlaget Nord-Press.
- Foss, Øyvind (2006). *Kampen mod de mindreværdige. Auschwitz, videnskabens og kirkens forræderi*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Genvejen. Biologien før og nu. Det Ethiske Råd, Danmark 1992.
- Graugaard, Christian (1998). *Professor Sands høns – om seksualbiologi i mellemkrigstiden*. Københavns Universitet.
- Hamre, Bjørn (1995). *Ondskab og videnskab. Med udgangspunkt i Wilhelm Frydendahls klage over behandlingsmetoderne på Sct. Hans Hospital analyseres forandringen af den psykiatriske diskurs i begyndelsen af 1800-tallet*. Speciale i historie, Roskilde Universitetscenter.
- Hamre, Bjørn (1997). *Syge må plejes med kærlighed: Kolonien Filadelfia 1897-1997*. Dianalund: Kolonien Filadelfia.
- Heiken, Aage (1991). *Den Kellerske Slægtebog*. Lyngby: Dansk Historisk Håndbogsforlag Aps.
- Herlev, Lars (1997). *Brejningrødder. Om livet på en åndssvageanstalt*. Vejle: Voksenskolens Forlag.

- Hvam, Torben (1993). *Ebberødgårds historie. I medgang og modgang*. Birkerød Lokalhistoriske Arkiv og Museum.
- Jeppesen, Jørgen (1996). *Sund og vanskabt. Historien om Muskelsvindfonden*. Århus.
- Kertész, Imre (2007). *Dossier K. Selvbiografi for to stemmer*. Roskilde: Batzer og Co.
- Kirk, Henning (1994). *Da alderen blev en diagnose. Konstruktion af kategorien "alderdom" i 1800-tallets lægelitteratur. En medicinsk-idehistorisk analyse*. København: Munksgaard.
- Kirkebæk, Birgit (1993). *Da de åndssvage blev farlige*. Holte: Forlaget SocPol.
- Kirkebæk, Birgit (1997). *Defekt og deporteret. Livø-anstalten 1911-1961*. Holte: Forlaget SocPol.
- Kirkebæk, Birgit (2004). *Letfærdige og løvsagtige. Kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*. Holte: Forlaget SocPol.
- Kirkebæk, Birgit (2003). *LEV 1952-2002 (jubilæumsbog)*. Forlaget LEV, Kløverprisvej 10 B, 2650 Hvidovre.
- Kirkebæk, B (2010): *Almagt og afmagt, specialpædagogikkens holdninger, handlinger og dilemmaer*. København: Akademisk Forlag.
- Kirkebæk, Birgit, Markussen, Ingrid (red). (1997). *Diskurs, diagnose og konstruktion. Foucaultinspireret handicaphistorisk forskning i Norden*. Center for handicaphistorisk Forskning, Danmarks Lærerhøjskole.
- Koch, Lene (1996). *Racehygiejne i Danmark 1920-56*. København: Gyldendal.
- Koch, Lene (2000). *Tvangssterilisering i Danmark 1929-67*. København: Gyldendal.
- Kragh, Jesper Vaczy (2010). *Det hvide snit. Psykokirurgi og dansk psykiatri 1922-1983*. Syddansk Universitetsforlag.
- Krogh, Tyge (red). (1994). *Filantropi – mellem almisse og velfærdsstat*. Den jyske Historiker. Aarhus Universitetsforlag.
- Larsen, René Ruby (2002). *Konstruktion af den blinde ca. 1850 til 1914*. Københavns Universitet, Institut for Historie.
- Møller, Jes Fabricius (2003). *Biologismer. Naturvidenskab og politik ca. 1850-1930*. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet. Afhandlingen forsvaret 2003.
- Nielsen, Andreas P. (1995). *Cicerone – en pige på Sprogø*. Fredericia: Lohses Forlag (roman).
- Ross, Naja, Olsen, Mette Krogh, Andersen, Dorte (1996). *Erotisk abnorm? – et projekt om Sprogø Kvindehjem*. Historie, 2. modul, Roskilde Universitetscenter.
- Rønn, Edith Mandrup, & Inger, Hartby (red). (2006). *Det forrykte menneske. Den psykisk syge i historien*. Ebeltoft: Skippershoved.
- Aaslestad, Petter (1997). *Patienten som tekst. Fortællerrollen i psykiatriske journaler. Gaustad 1890-1990*. Tano Aschehoug, Otta.

Hjemmesider:

- www.handicaphistorie.dk
www.forsorghistorie.dk
www.handicaphistoriskselskab.dk

4.3. Litteraturoversigt fra SFI

- Albertsen, N. (1980). Mere om særforborgens udlægning og lidt om integration. I: Hansen, O. (red.), *Udviklingsarbejde i folkeskolen*. Bind 2, s. 12-17.
- Ammitzbøll, L. (1983). Hvorfor give dem normer de ikke kan leve op til? I: *Folkeskolen*. Årg. 100, nr. 24, s. 1058-1061.
- Amtsrådsforeningen: www.arf.dk
- Amtsrådsforeningen (1998). *Vedtægter for vidensenheden for den amtskommunale specialrådgivning på handicapområdet*. København: Amtsrådsforeningen. Centralt rådgivningsforum for den amtskommunale specialrådgivning på handicapområdet.
- Amtsrådsforeningen (1997). *Rapport fra Amtsrådsforeningens arbejdsgruppe om den fremtidige organisation og varetagelse af den amtskommunale specialrådgivning på handicapområdet*. København: Amtsrådsforeningen.
- Amtsrådsforeningen (1990). *Rapport fra Amtsrådsforeningens arbejdsgruppe om lands- og landsdækkende institutioner og funktioner inden for social-, undervisnings- og kultursektoren*. Amtsrådsforeningen i Danmark. København: Amtsrådsforeningen.
- Amtsrådsforeningen (1979). *Udlægning af særforborgens*. København: Amtsrådsforeningen.
- Amtsrådsforeningen (1978). *Særforborgens indhold*. Amtsrådsforeningens konference om særforborgens den 25.-26. april 1977. København: Amtsrådsforeningen.
- Andersen, D. (1984). *Særforborgens udlægning. Situationen for psykisk handicappede og døve*. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 128.
- Andersen, E. (1977). Bistandslov og særforborgens. I: *Socialpædagogen*. Årg. 34, nr. 18, s. 454-455.
- Andersen, J.G. ([1998] 2. udg. 2005). *Politik og samfund i forandring*. Columbus.
- Andersen, S.E., & Holstein, B.E. (1981). Blinde i folkeskolen – et resume af undersøgelse. I: *Skoledpsykologi*. Årg. 18, nr. 2, s. 83-103.
- Andersen, S.E., & Holstein, B.E. (1978). *Integration af synshandicappede elever i folkeskolen*. København: Danmarks Lærerhøjskole. Institut for Pædagogik og Psykologi. 2 bind.
- Andersen, T., & Thøgersen, M. (2000). Evaluering af politikken over for børn med handicap. Statusrapport 1. Forvaltningschefundersøgelse. København: Socialministeriet.
- Arly (1977). Amterne bør have det fulde ansvar – mener Lærernes Centralorganisation i spørgsmålet om særforborgens udlægning. I: *Folkeskolen*. Årg. 94, nr. 33, s. 1480.
- Askheim, O.P. (2003). *Fra normalisering til empowerment. Ideologier og praksis i arbeid med funksjonshemmede*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Asmussen, O. & Duysen, L.H. (1977). Betænkning om særforborgens. (Sammenfatning af to artikler). I: *Danmarks Amtsråd*. Årg. 8, nr. 6, s. 15-19.
- Autio, S. (1981). Normalisering af handicappede børns livsvilkår. I: *Børn i tiden*. Årg. 76, nr. 8/9, s. 180-184.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1991). *Udviklingshæmmedes levevilkår*. Hvidovre: Forlaget LEV.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1987). *LEV i 35 år. 35 år i LEV 1952-1987*. Hvidovre: Forlaget LEV.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1985). Derfor ikke længere særlovgivning. I: *Psykisk Utvecklingshämning*. Nr. 3, s. 1-4.

- Bank Mikkelsen, N.E. (1981). Tilsyn og råd udefra nødvendig og ikke udtryk for mistillid. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 12, nr. 1, s. 13-15.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1979a). Handicappede mennesker er en ganske normal del af befolkningen. I: *Udlægning af særfor sorgen*. *Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 12-15.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1979b). Særfor sorgens udlægning 1. januar 1980. En administrativ reform som nok får gode følger. I: *Helse*. Årg. 25, nr. 6, s. 180-183.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1979c). Udlægning til kommuner og amtskommuner vil medføre forbedringer. I: *De sociale udvalg*. *Danske Kommuner*. Årg. 10, nr. 9, s. 16-17.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1977a). En normaliseret tilværelse for de handicappede. I: *Læsepædagogen*. Årg. 25, nr. 7, s. 422-425.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1977b). Væk fra båsesystemet i særfor sorgen. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 8, nr. 10, s. 6-7.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1976). Jo hurtigere man kan slippe ud af statens favntag des bedre. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 7, nr. 11, s. 8-10.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1971a). Ikke institutionsghettoer – men normale boligvilkår. I: *Boligen*. Nr. 3, s. 112-115.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1971b). Noget om åndssvage. I: Jepsen, J. (red.), *Afvigerbehandling*. København. S. 116-134.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1969). A metropolitan area in Denmark: Copenhagen. I: Kugel & Wolfensberger (eds.), *Changing patterns in residential services for the mentally retarded*. Residents Committee on mental retardation. S. 229-253.
- Barow, T., Grunewald, K., & Nirje, B. (2003). Sveriges väg till integrering I: *Nordisk tidsskrift for specialpedagogikk*. Årg. 81, nr. 3, s. 85-198,200.
- Basilier, T. (1969). *Nordisk kongres for specialundervisning 1969. Problemer omkring integrering af hørehæmmede*. København: Nordisk Audiologisk Selskab.
- Bast, E. (1978). Særfor sorgens udlægning. I: *Socialrådgiveren*. Årg. 40, nr. 2, s. 49-53.
- Bech, R., Lindberg-Nielsen, A., & Nielsen, R. (red.). (1990). 10 år i amtet, I og II. I: *Specialpædagogik*. Årg. 10, nr. 3 & 4.
- Becker-Christensen, H. (red.). (1997). *Fra for sorg til service. Sahva Fonden 125 års udvikling*. København: Institut for Grænseregionsforskning, Århus. Erhvervsarkivet.
- Bendsen, P., & Glæsel, B. (1978). Særfor sorgens udlægning – muligheder og problemer. I: *Skolepsykologi*. Årg. 15, nr. 5, s. 343-351.
- Bengtsson, S. (2005). *Princip og virkelighed. Om sektoransvar i handicappolitikken*. København: Socialforskningsinstituttet, 05:11.
- Bengtsson, S. (2004). Ability Assessment in Pre-Pension and Flex Job Schemes. I: Marin, B., Prinz, C., & Queisser, M. (eds.), *Transforming Disability Welfare Policies. Towards Work and Equal Opportunities*. B. European Centre Vienna: Ashgate.
- Bengtsson, S., Clausen, T., Pedersen, J.G., & Olsen, B.M. (2004). *Handicap og beskæftigelse – et forhindringsløb?* København: Socialforskningsinstituttet, 04:03.

- Bengtsson, S., & Pedersen, J. G. (2004). Defining Disability in Applied Social Research. I: Tøssebro, J. & Kittelsaa, A. (red.), *Exploring the Living Conditions of Disabled People*. Lund: Studentlitteratur.
- Bengtsson, S. (2003). Handicappolitikken ved et vendepunkt? I: *Socialårsrapport*. S. 125-132.
- Bengtsson, S. et al. (2003). Handicap, kvalitetsudvikling og brugerinddragelse. København: AKF.
- Bengtsson, S., & Pedersen, J.G. (2003). Integration af mennesker med handicap på arbejdsmarkedet. I: *AKF-nyt*. Nr. 3, s. 18-21.
- Bengtsson, S. (2002a). *Livskvalitet og kvaliteten i service til mennesker med handicap. Paper til EU-seminar. København den 30. oktober og 1. november 2002*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Bengtsson, S. (2002b). *Bestemmer forvaltningen om du får førtidspension?* København: Socialforskningsinstituttet, 02:15.
- Bengtsson, S., & Middelboe, N. (2001). *Der er ikke nogen der kommer og fortæller, hvad man har krav på – forældre til børn med handicap møder det sociale system*. København: Socialforskningsinstituttet, 01:1.
- Bengtsson, S., & Høgelund, J. (1999). *Reform af førtidspensionen – hvad kan vi lære af erfaringerne fra Holland og Sverige?* København: Socialforskningsinstituttet, 99:15.
- Bengtsson, S. (1997). *Handicap og funktionshæmning i halvfemserne*. København: Socialforskningsinstituttet, 97:1.
- Bennedsen, D. (1979). Led i en udvikling med pædagogiske perspektiver. I: *Udlægning af særfor sorgen. Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 6-7.
- Betænkning nr. 955: Betænkning om foranstaltninger over for åndssvage og andre svagt begavede lovovertrædere. Afgivet af det af Justitsministeriet den 24. september 1970 nedsatte udvalg.
- Betænkning nr. 781: Særfor sorgens udlægning. Betænkning fra udvalget om udlægning af åndssvagefor sorgen og den øvrige særfor sorg. København: Statens Trykningskontor. 1976.
- Betænkning nr. 664: Socialreformkommissionens 2. betænkning. Det sociale tryghedssystem: tryghed og bistand. København: Statens Trykningskontor. 1972.
- Betænkning nr. 543: Socialreformkommissionens 1. betænkning. Det sociale tryghedssystem: struktur og dagpenge. København: Statens Trykningskontor. 1969.
- Betænkning nr. 204: Betænkning om åndssvagefor sorgen. København: Statens Trykningskontor. 1958.
- Betænkning nr. 185: Betænkning om åndssvagefor sorgens problemer afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg. København: Statens Trykningskontor. 1957.
- Betænkning afgivet af det af Arbejds- og Socialministeriet under 19. april 1941 nedsatte Udvalg angaaende den mod Børne- Og Aandssvagefor sorgen offentligt fremførte Kritik. 1941.
- Billing, H. (1978). Bagsiden af integrationsmedaljen. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 15, s. 797.
- Boesen, U. (1979). Hvad gør man? Forholdene efter 1. januar for personer med vidtgående fysiske eller psykiske handicap. I: *Ugeskrift for læger*. Årg. 141, nr. 45, s. 3141-3142.

- Bonde, B. (1982). Normaliseringsprincippet. I: *Skolepsykologi*. Årg. 19, nr. 2, s. 99-128.
- Bonfils, I.S. (2004). *Styring og deltagelse i handicappolitikken*. Centre for Democratic Network Governance. Working Paper Series. Working Paper 2004:6.
- Brattström, M. (1998). *Ligestilling for funktionshemmede. Sammenlikning av ulike strategier i Danmark, Norge, Sverige og USA*. Oslo: Rådet for funktionshemmede.
- Bressendorff, F. (1978). Bort fra den sivende integration – frem med den åbne integrering. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 23, s. 1306-1307, 13-15.
- Bryderup, I. (2005). Børnelove og socialpædagogik gennem hundrede år. Klim.
- Bundesen, P., Skov Henriksen, L., & Jørgensen, A. (2001). *Filantropi, selvhjælp og interesseorganisering. Frivillige organisationer i dansk socialpolitik 1849-1990'erne*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Bundesen, P. (2000). *Sociale problemer og socialpolitik*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Buss, G. (1979): Lovgivningen om udlægningen af åndssvageforsorgen og den øvrige særfororg. I: *Kommunal årbog*. Årg. 50, s. 24-28.
- Buttenschøn, J. (1999). Seksualiteten bliver tilladelig – men hvordan med det private? I: *Handicaphistorisk tidsskrift nr. 9. Tema: Seksualitet*. S. 121-159.
- Bylov, F. (1990). Fra enfoldighed til mangfoldighed. I: *10 år i amtet I. Specialpædagogik*. Årg. 10, nr. 3, s. 170-179.
- Bømler, T.U. (2000). *Når samfundet udstøder*. København: Gyldendal.
- Bømler, T.U. (1999). Fra normalisering til social omsorg og støtte. I: *Noget særligt*. Årg. 1, nr. 3, s. 23-25.
- Bømler, T.U. (1994). *De normales samfund*. Aalborg. Forskningsgruppen Arbejds- og Levemiljøer, Forskningsenheden Differentieret Social Integration.
- Cederstam, G.M. et al. (1990). *Vägen till människovärde: några drag ur nordisk handikapphistoria åren 1945-1985*. Vällingby: Nordiska Nämnden för Handikappfrågor.
- Center for Ligebehandling af Handicappede: www.clh.dk
- Center for Ligebehandling af Handicappede (2000). *Ret til hjælp for alle*.
- Christensen, B. (red.) (1979). *Socialrådgivning i særfororgen. Historie – udlægning – fremtiden?* København: Dansk Socialrådgiverforening.
- Christensen, F. (1978a). En udfordring til planlægning og kommunal nytænkning. Primærkommunerne står overfor et udvidet sektorsamarbejde, hvis udlægningen skal blive til gavn for de handicappede befolkningsgrupper. I: *Danske Kommuner*. Årg. 9, nr. 23, s. 38-39.
- Christensen, F. (1978b). Særfororgens udlægning – et ressource- eller et strukturproblem. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 6, s. 268-269.
- Christensen, S.P. (1986). Hvor blev børnene af, da særfororgen gik ud. I: *Børn & Unge*. Årg. 17, nr. 21, s. 19-20.
- Christensen, S. (1982). *Projekt Særfororgens udlægning. Afsluttende rapport*. København: Handelshøjskolen. Institut for organisation og arbejds sociologi.

- Christensen, S., Fink & Molin (1980). *Projekt særforsorgens udlægning. Midtvejsrapport*. København: Handelshøjskolen. Institut for organisation og arbejds sociologi. Forskningsrapport 80-8.
- Christie, N. (1990). *Til forsvar for ghettoen. Om landsbyer for usædvanlige mennesker*. København: Munksgaard.
- Clausen, H. (1992). *Livskvalitet og handicap. Forsøgserfaringer fra SUMprogrammet*. København: SIKON.
- Clausen, H. (1978). Handicappede børn i folkeskolen? I: *Dansk pædagogisk tidsskrift*. Årg. 26, nr. 9, s. 437-442.
- Clausen, T., Pedersen, J.G., Olsen, B.M., & Bengtsson, S. (2004). *Handicap og beskæftigelse – et forhindringsforløb?* København: Socialforskningsinstituttet, 04:03.
- CLH årsberetninger (1994-2004).
- COWI/SUS (2002). *Evaluering af erfaringerne med institutionsbegrebets ophævelse på handicapområdet, 1998-2002*. København: Socialministeriet, september 2002.
- Dahlgren, I. (1984). *En skole for alle. Bestræbelser hen imod integration af specialundervisningens elever i de nordiske lande*. København: Nord.
- Dam, A. (1995). Misforstået normalisering. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. nr. 2, s. 20-22.
- Danmarks Amtsråd (1984). *Omsorg for handicappede*. Danmarks Amtsråd. Årg. 15, nr. 8/9.
- Danmarks Amtsråd (1979). *Udlægning af særforsorgen*. Danmarks Amtsråd. Årg. 10, nr. 17.
- Danmarks Lærerforening (red.) (1983). *Specialundervisning og anden specialpædagogisk bistand. Gældende regler der knytter sig til lovgivningens bestemmelser om specialundervisning m.v. herunder de regler der følger af særforsorgens udlægning*. Frederikshavn: Dafolo, 4. udgave (tidligere udgaver 1980-82). Danmarks Lærerhøjskole (1979): *Integrering – et fælles anliggende*. København: Danmarks Lærerhøjskole.
- Danske Kommuner (1979). *De sociale udvalg*. Danske Kommuner. Årg. 10, nr. 9.
- Danske Kommuner (1977). *Særforsorgens udlægning*. Danske Kommuner. Årg. 8, nr. 25.
- DCH årsberetninger (1980-2004).
- De Samvirkende Invalideorganisationer: www.handicap.dk
- Den Sociale Ankestyrelse (2003). *Sociale Danmarkskort 2003: Kommuner og amters indsats for mennesker med handicap*. København: Den Sociale Ankestyrelse.
- Det Centrale Handicapråd: www.dch.dk
- Det Centrale Handicapråd, CLH (2001). *Handicap og ligebehandling – et refleksionspapir*. Det Centrale Handicapråd. CLH.
- Duedahl, P. (1999). *Billeder fra en anden verden. Den Kellerske Anstalt i Brejning 1899-1999*. Museet Kellers Minde.
- Dupont, A. (1987). *De ældre psykisk handicappedes vilkår efter særforsorgens udlægning*. I: Karsten Kaas Ibsen (red.): *Mongolbarnet*. S. 131-136.
- Duysen, L.H. (1977). Betænkningen om særforsorgen er et hastværksarbejde: I hvert fald hvad angår åndssvageforsorgens centralinstitutioner er betænkningen om udlægning præget af

- forudfattede meninger, inkonsekvens og manglende viden. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 8, nr. 6, s. 15-17.
- Dybris, A. (1984). Integration er ikke et spørgsmål om enten/eller. I: *Socialpædagogen*. nr. 21, s. 424-427.
- Egeberg, K. (2004). *Sektoransvar på programmet. Afrapportering fra konferencen Sektoransvar på programmet afholdt den 7. september 2004*. København: CLH.
- Egekvist, H. (red.) (1982). *Fra Gamle Bakkehus til grønne skoler. Historiske artikler og kildeskrifter om åndssvageskolens 125-årige historie og dens forhistorie*. S. 1. Åndssvageforsorgens Lærerforening. S.Å.-Materialer.
- Eichen, K., & Jacobsen, E. (1978). Vedrørende særforsorgens udlægning, specielt hvad angår talehørehæmmede småbørn. I: *Dansk audiologopædi*. Årg. 14, nr. 2, s. 87-89.
- Ejlertsen, E. (1994). *Fra anstalt til bofællesskab. Åndssvageforsorgens bygningshistorie 1855-1990. En skitse*. København: Christian Ejlers og Historisk Selskab for Handicap og Samfund.
- Elkjær Hansen, B. (1979). Børnene og særforsorgens udlægning. I: *Børn i tiden*. Årg. 74, nr. 3, s. 62-63.
- Elkjær Hansen, B. (1977a). Særforsorgens udlægning. I: *Kommunal årbog*. Årg. 48, s. 24-29.
- Elkjær Hansen, B. (1977b). Særforsorgens udlægning – hvad betyder nu det? I: *Børn i tiden*. Årg. 72, nr. 22, s. 524-528.
- Elkjær Hansen, B. (1976). Et grundlag er nu lagt for udlægning af særforsorgen. Betænkningen er udarbejdet hurtigt for at få god tid til den politiske debat og de praktiske forberedelser. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 7, nr. 8, s. 5-6.
- Ericsson, K. (2002). *From Institutional Life to community Participation. Ideas and Realities Concerning Support to Persons with Intellectual Disability*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Eriksson, B.E., & Törnqvist, R. (red.). (1995). *Likhet och särart. Handikaphistoria i Norden*. Södertälje: Fingraf.
- Europakommissionen (1998). *Oversigt over medlemsstaternes strategier på området lige muligheder for handicappede og ikke-handicappede Europakommissionen*. Bruxelles: Europakommissionen.
- Europæiske Fællesskaber. Kommissionen (1992). *Kommissionens rapport om iværksættelse af politikken for integration i skolerne i medlemsstaterne 1988-1991*. Bruxelles: EF Kommissionen.
- Europæiske Fællesskaber. Kommissionen (1991). *Foreløbig rapport fra Kommissionen om iværksættelsen og resultaterne af HELIOS-programmet vedrørende økonomisk og social integration af handicappede i Det Europæiske Fællesskab. Perioden 1.1.1988-30.6.1990*. Bruxelles: EF Kommissionen.
- Fallesen, H. (1981). Udlægning af særforsorgen kan ende i en katastrofe.
- Interview med Ole Hyldahl. I: *Børn & unge*. Årg. 12, nr. 17, s. 14-15.
- Fibiger, S. (2000). Talepædagogikkens rolle i skolens specialundervisning. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 2 (2000), s. 75-87.
- Fibiger, S. (1991). Baggrunden for den talepædagogiske uddannelse. I: *Handicaphistorie*. S. 39-47.

- Fischer, J. (1998). Fællesskab, civilsamfund og velfærdsstat – en kommunitaristisk kritik af velfærdsstaten. I: Anni Greve (red.): *Sociologien om velfærd*. Roskilde: Roskilde Universitets Forlag.
- Fischer-Nielsen, E. (1977). Om særforborgens udlægning i relation til betænkning 781/1976. I: *Socialpædagogen*. Årg. 34, nr. 18, s. 455-457.
- Fleischer, A.V. (1978). Handicap, identitet og integration. I: *Uddannelse*. Årg. 11, nr. 9, s. 560-573.
- Frank-Hansen, H.E. (1978): Forpligtelser og ansvar for børn i særforborgens skoler. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 9, nr. 2, s. 4-5.
- Fritzes (red.) (2001). *Funktionshinder och välfärd. Betänkande av Kommittén Välfärdsbokslut*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Froestad, J. (1993). Den offentlige handikappolitik – et bidrag til funktionshemmedes frigjøring. Institutt for administrasjons og organisasjonsvitenskap. Universitetet i Bergen. Notat nr. 30.
- Froestad, J., Solvang, P., & Söder, M. (red.). (2000). *Funktionshemming, politikk og samfunn*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Glavind, N. (1979). Udlægning til amterne er ingen garanti for integration. I: *Børn & unge*. Årg. 10, nr. 2, s. 7.
- Goffman, E. (2001). *Anstalt og menneske – Den totale institution socialt set*. København: Jørgen Paludan.
- Goldschmidt, E., Saunte, H., Jørgensen, I.S., Klinte, L., Blaksteen, M., Christensen, F., Nielsen, H.E., Bank-Mikkelsen, N.E., Nielsen, I.B., & Jensen, S. (1979). Skolen for alle. Særforborgens udlægning 1. januar 1980. I: *Uddannelse*. Årg. 12, nr. 10, s. 657-748.
- Gredahl, E. (1978). Slutstenen på arbejdet i socialreformkommissionen. I: *Ny politik*. Årg. 9, nr. 10, s. 23-24.
- Gregersen, L. (1985). 5 år efter – nogle oplevelser og tanker om specialskolen. I: *Specialpædagogik* 5. Nr. 2, s. 108-113.
- Grue, L. (2004). *Funktionshemmet er bare et ord*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Grunewald, K. (1994). *40 år med utvecklingsstörda: samtal med Karl Grunewald*. Fontes AB.
- Grunewald, K. (1972). Normaliseringsprincippet och omsorgerna om de utvecklingshämjade. I: *Psykisk utvecklingshämning*. Årg. 74, nr. 1, s. 10-17.
- Grunewald, K. (red.) (1972). *Menneskemanipulering på totalinstitutioner. Fra dehumanisering til normalisering*. København: Thaning & Appel.
- Græm, O. (1977). Opgaver og målsætning ved regional forborg. Synspunkter til debat ud fra betænkningen om udlægning af åndssvageforborg og den øvrige særforborg. I: *Danmarks amtsråd*. Årg.8, nr. 2, s. 8-10.
- Gustavsson, A. (2001). *Inifrån utanförskapet Om att vara annorlunda och delaktig*. Lund: Studentlitteratur (første udgave 1999).
- Hal, J. et al. (1976). *Irlandsvej – og hvad så? Fra dehumanisering til ligeværd*. København: Informations Forlag.

- Halse, J.A. (1985). 5 år efter ... : integration – illusion eller realitet? I: *Specialpædagogik*. Årg. 5, nr. 3, s. 231-236.
- Halse, J. (red). (1981). *Integration i folkeskolen. Om børn med vidtgående psykisk handicap i det almindelige skolemiljø*. Gyldendal.
- Hanamura, H. (1998). *Normaliseringsprincippetets fader*. København: N.E. Bank-Mikkelsens mindefond.
- Handicapårssekretariatet (1982). *80'ernes deklARATION. En fælleserklæring om menneskehedens mulighed for at beskytte og fremme enhver persons rettigheder og ansvar både for dem, som bliver kaldt funktionshæmmede eller handicappede, og for dem, som ikke benævnes således*. *Rehabilitation International*. København: Handicapårssekretariatet. Det Centrale Handicapråd, Socialstyrelsen.
- Hansbøl, G. (1979). Folkeskolen og særforsorgens udlægning. I: *Socialpædagogen*. Årg. 36, nr. 21, s. 804-809.
- Hansbøl, G. (1978). Særforsorgens udlægning. I: *Socialpædagogen*. Årg. 35, nr. 10, s. 292-295.
- Hansen, E.M. (1991). Døv og integreret. Er det muligt? I: *Specialpædagogik*. Årg. 11, nr. 3, s. 185-189.
- Hansen, E. & Wulff, K. (1985). Udlægningen af åndssvageforsorgen. I: *Ugeskrift For Læger*. Årg. 147, nr. 45n s. 3621-3625.
- Hansen, E. (1980). En tung dans. I: *Ugeskrift for læger*. Årg. 142, nr. 39, s. 2597-2599.
- Hansen, G.T. (1979). Udlægning: Integrering, normalisering. I: *Månedsskrift for praktisk lægegerning*. Årg. 57, nr. 9.
- Hansen, H.C. (2004). Fra lægekontrolleret arbejdssterapi til moderne værksted. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. Nr. 3, s. 11- 15.
- Hansen, H.C. (2002). *De glemte. Nye perspektiver på udviklingshæmning og socialt netværk*. Fuglebjerg. Udvikling.
- Hansen, H.C. (2001). De glemte og tanterne. I: *Vera*. Nr. 14, s. 28-35.
- Hansen, H.C., & Hare, J. (red.). (2001). *Handicap*. BUPL. SL. Vera. Nr.14. Januar.
- Hansen, H.C. (2000a). *Perspektiver på udviklingshæmning og socialt netværk*. Aalborg: Aalborg Universitet. Institut for Sociale Forhold og Organisation.
- Hansen, H.C. (2000b). *Udviklingshæmning og socialt netværk*. Fuglebjerg. Udvikling.
- Hansen, H.C. et al. (1999). *På besøg i konvolutternes land. Om udviklingshæmmedes mulighed for at bestemme selv*. Frederikshavn: Dafolo.
- Hansen, J. (1990). Særforsorgens afvikling – visionen og realiteten efter de første 10 år. I: *Specialpædagogik* 10. Nr. 4, s. 267-272.
- Hansen, J. et al. (1980). Særforsorgens udlægning. I: *Skolehygiejnisk Tidsskrift*. Årg. 68, nr. 2, s. 25-44.
- Hansen, J. (1980). Visitation til specialundervisning og anden specialpædagogisk bistand – i går, i dag og i morgen. I: Hansen, O. (red.): *Udviklingsarbejde i folkeskolen*. S. 51-70.
- Hansen, O. (1999). Integration og segregation. I: Hansen, M. og Pagaard, P.E. (red.), *Specialundervisningshåndbogen*. København: Gyldendal uddannelse. S. 314.

- Hansen, O. (1983). En skole for alle. I: *Danske Kommuner*. Årg. 14, nr. 20, s. 24-26.
- Hansen, S.A., & Henriksen, I. (1984). *Dansk social historie 1940-1983. Sociale brydninger*. København: Gyldendal.
- Hansen, S.E., & Laurents, A. (1984): 1984 – hvor står vi? I: *Specialpædagogik*. Årg. 4, nr. 3, s. 82-187.
- Heine, E.M., & Johannesson, P.J. (1982). Integrering af elever fra den tidligere åndssvageforsorg i almindelige folkeskoleklasser. I: *Skolepsykologi*. Årg. 19, nr. 4, s. 325-330.
- Henriksen, E. (1991). Den omvendte integration – en virkelighed. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. Nr. 4.
- Hjultkvist, E. (1981). Serviceboende – ett steg mot egenvärde. I: G. Strachal (red.), *Man kan om man får. Forskning – handikapp – samhälle*. LiberFörlag.
- Hjælpemiddelinstittuttet: www.hmi.dk
- Holm, P., & Perlt, B. (red.) (1996). *Handicappolitik. Perspektiver og visioner for 90'erne*. Socialpædagogisk Højskole. Socialpædagogiske tekster 8.
- Holm, P., Brusén, P., Perlt, B., & Thorodssen, J. (red.). (1995). *Livskvalitet og nye livsformer for udviklingshæmmede – Den udviklingshæmmede i lokalsamfundet*. Nord. 1995:8.
- Holm, P. (red.) (1995). *Selvforvaltning og livskvalitet*. Nord. 1995:9.
- Holm, P. et al. (1994). *Liv & kvalitet i omsorg & pædagogik*. Herning: Systime.
- Holm, P., & Perlt, B. (red.). (1991). *Handicappolitik*. Socialpædagogiske Tekster 8. København, 1991.
- Holm, P., & Perlt, B. (red.). (1989). *Fra forsøg til udvikling. Perspektiver i den socialpædagogiske omstillingsproces*. København: Socialpædagogisk Højskole. Socialpædagogiske tekster. 5.
- Holm, P., & Perlt, B. (red.). (1987). *Fra totalinstitution til selvforvaltning – åndssvage i udvikling*. København: Socialpædagogisk Højskole. Socialpædagogiske tekster 3.
- Holst, J. (2000). Specialpædagogiske udviklinger og modsætninger. I: *Kvan*. Årg. 20, nr. 57, s. 7-19.
- Holst, J. (1998). Normalitetsbegrebet i dag. I: *Dansk pædagogisk tidsskrift*. nr. 6, s. 30-38.
- Holst, J. et al. (1995). *Søndag er træls. 4 metoder til udvikling og evaluering af udviklingshæmmedes levemiljøer gennem dialog om hverdagsliv og livskvalitet*. Hvidovre: Lev.
- Holst, J. (1993a). *Forsorgsideologi i forandring*. Esbjerg: Danmarks Lærerhøjskole.
- Holst, J. (1993b). Opbrud og normalisering. I: *Specialpædagogik*. Årg. 13, nr. 3, s. 197-207.
- Hvam, T. (1993). *Ebberødgaards historie. I medgang og modgang*. Birkerød Lokalhistoriske arkiv og museum.
- Høgh, G. (1990). *Aktuel handicappolitik lokalt og regionalt*. København: De Samvirkende Invalideorganisationer.
- Højberg, N. et al. (1996). *Et liv på egne præmisser: en vision om udviklingshæmmedes livskvalitet*. Amtsrådsforeningen i Danmark.
- Højbjerg, N. (1996). Et liv på egne præmisser. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. Nr. 1/2, s. 16-19.

- IE (1978). Handicapintegration. Institutionerne skal bygges om og personalet omskoles. I: *Børn & unge*. Årg. 9, nr. 21.
- Iversen, S., Jørgensen, B.U., & Rytto, J. (red.). (1985). 5 år efter udlægningen. *Specialpædagogik. Tidsskrift for undervisning og anden specialpædagogisk bistand*. Årg. 5, nr. 1.
- Jacobsen, E. (1983). 3½ år efter. I: *Specialpædagogik*. Årg. 3, nr. 5, s. 315-319.
- Jacobsen, S.K. (1972). *Om den historiske udvikling i størrelsen og aldersfordelingen af Åndssvageforsorgens klientel*. Lyngby: Institutet for Matematisk Statistik og Operationsanalyse IMSOR. Danmarks Tekniske Højskole.
- Jahn, H. (1979). Handicapintegration: Kamp mod kæmpeinstitutioner – og åben forsorg. I: *Børn & unge*. Årg. 10, nr. 28, s. 7.
- Jakobsen, P.E. (1978). Foreningens holdning til særforsorgens udlægning. I: *Hjælpekolen*. Årg. 13, nr. 4.
- Jantzen, G.W. (2004). Handicapområdets specialiserede og tværfaglige viden bliver hjemløs. I: *Social Politik*. Nr. 4. Tema: Strukturreformen.
- Jensen, A.M. (2000). Er handicapbegrebet ændret som følge af udlægningen af Særforsorgen. I: *20 år efter udlægningen af Særforsorgen – hvordan gik det? Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 3, s. 9-15.
- Jensen, E. (1979). Administrativ reform men også noget andet og mere. I: *Udlægning af særforsorgen. Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 4-5.
- Jensen, M. (1983). Forældre og personaleindflydelse efter udlægningen. *Socialpædagogen*. Nr. 7, s. 158-159.
- Jensen, P.E. (1989). *§19.2-Elevers integration*. København: Skolepsykologi.
- Jensen, P.E. (1979). Myter og facts om integration. I: *Læsepædagogen*. Årg. 27, nr. 1.
- Jensen, S. (2000). Særforsorgens Fata Morgana. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 3 (2000), s. 22-26.
- Jensen, S. (1979). Sund skepsis overfor ordene normalisering og integration. I: *Udlægning af særforsorgen. Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 17-18.
- Jespersen, K. (1996). Nogle overvejelser om målsætningerne og principperne for arbejdet for og med udviklingshæmmede. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. nr. 1/2, s. 8-9.
- Jessen, K.E. et al. (1985a). *Om at bo alene. Integration eller usynliggørelse*. København: Socialstyrelsen. Grupperapport nr. 14 A.
- Jessen, K.E. et al. (1985b). *Et integreret liv*. København: Socialstyrelsen. Grupperapport nr. 14.
- Johansen, A.-J. (1996). *Fra dårekiste til normalisert omsorg. En vandring gjennom omsorgshistoria for mennesker med psykisk utviklingshemning*. Høgskolen i Harstad skriftserie 1996/1.
- Jonasen, V. (2003). *Dansk socialpolitik 1708-2002*. Den Sociale Højskole i Århus.
- Jørgensen, J. (red.). (2000). *Et aktivt liv – mod nye mål: jubilæum 1925-2000*. København: Dansk Handicap Forbund.
- Kaalund, P. (1979). Imødeser et godt samarbejde med brugerrådene. I: *Udlægning af særforsorgen. Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 8-10.
- Kallehauge, H. (1987). De handicappede ønsker at blive integreret. I: *PTU-nyt*. Årg. 3, nr. 3, s. 2-5.

- Kirkebæk, B. (red.). (2005). *Vägen till medborgerliga rättigheter*. Handicaphistorisk Tidsskrift nr. 13.
- Kirkebæk, B. (2004). *Letfærdig og løvsagtig – kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*. Danmarks Blindebibliotek.
- Kirkebæk, B. (2003). *LEV 1952-2002. Udvikling for udviklingshæmmede*. Hvidovre: LEV.
- Kirkebæk, B. (red.) (2002). *Etik*. Psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr. 7.
- Kirkebæk, B. (2002a). Dannelse eller tilpasning? Tilpasset oplæring i et historisk perspektiv. I: *Specialpædagogik*. Årg. 22, nr. 1, s. 33-44.
- Kirkebæk, B. (2002b). Det danske negerproblem og 'normaliseringens periode'. I: *Social Kritik*. Årg. 14, nr. 78, s. 75-85.
- Kirkebæk, B. (2001a). *Normaliseringens periode. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970 med særligt fokus på forsorgschef N.E. Bank-Mikkelsen og udviklingen af Statens Åndssvageforsorg 1959-1970*. Holte: SocPol.
- Kirkebæk, B. (2001b). Hvor går den handicaphistoriske forskning hen? I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 4, s. 228-236.
- Kirkebæk, B. (1998). Normalisering set som et anti-dogme projekt. Om normaliseringsbegrebets danske idégrundlag og italesættelse. I: *Dansk pædagogisk tidsskrift*. Nr. 6, s. 39-50.
- Kirkebæk, B. (1997a). *Defekt og deporteret. Ø-anstalten Livø 1911-1961*. Holte: SocPol.
- Kirkebæk, B. (1997b). Grænsen mellem åndssvaghed og normalitet. I: *Social Kritik*. Nr. 50, s. 20-23.
- Kirkebæk, B. (1997c). Om at diagnosticere i den gode sags tjeneste. I: *Vera*. Nr. 1.
- Kirkebæk, B., & Markussen, I. (red.). (1997). *Diskurs, diagnose og konstruktion. Om Foucaultinspireret forskning i Norden med relation til handicaphistorisk forskning*. København: Center for Handicaphistorisk Forskning, Danmarks Lærerhøjskole.
- Kirkebæk, B., & Markussen, I. (red.). (1994). *Det gode liv*. København: Center for Handicaphistorisk Forskning, Danmarks Lærerhøjskole.
- Kirkebæk, B. (1993). Det dumme barn i skolen. Udskillelse af åndssvage børn fra folkeskolen. I: *Den jyske historiker*. Nr. 62/63, s. 195-209.
- Kirkebæk, B. (1991). Tilbage til fremtiden. I: *Handicappolitiske perspektiver og visioner for 1990'erne. Socialpolitiske tekster 8*. S. 193-202.
- Kirkebæk, B. (1990). Fra idiot til medmenneske. I: *10 år i amtet II*. Specialpædagogik. Årg. 10, nr. 4, s. 288.
- Kjærgaard, J.J. (1976). Intet lovjaskeri med særfor sorgen. Samtale med socialminister Eva Gredal om den kommende udlægning. I: *Socialpædagogen*. Årg. 33, nr. 14, s. 380-381.
- Klausen, B. (1976). Særfor sorgen er decentraliseret. Yderligere udlægning er ikke hensigtsmæssig. I: *Socialpædagogen*. Årg. 33, nr. 14, s. 382-384.
- Klinte, L. (2002). Tanker om integration. I: *Specialpædagogik*. Årg. 22, nr. 1, s. 25-31.
- Klit, T. (1977). Særfor sorgens udlægning – et spørgsmål om penge! I: *Folkeskolen*. Årg. 94, nr. 45, s. 2162-2163.

- Knudsen, P. et al. (1990). LEV's forskergruppe om udviklingshæmmedes livskvalitet (1990). *Projekt Udviklingshæmmedes livskvalitet. Rapport nr. 1.* Opstilling af en forskningsmodel. København: LEV.
- Koch, L. (2000). *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67.* Gyldendal.
- Koch, L. (1996). *Racehygiejne i Danmark 1920-56.* Gyldendal.
- KOM (2003) 650: *Kommissionens meddelelse af 30. oktober 2003 til Rådet, Europa-Parlamentet, Det Europæiske Økonomiske og Sociale Udvalg og Regionsudvalget. Lige muligheder for handicappede: En europæisk handlingsplan.*
- KOM (2000) 284: *Meddelelse fra Kommissionen til Rådet, Europa-Parlamentet, Det Økonomiske og Sociale Udvalg og Regionsudvalget. På vej mod et Europa uden barrierer for handicappede.*
- Kommunernes Landsforening (1979). *Tema for socialudvalgene: Særforsorgens udlægning.* Kommunernes Landsforening.
- Kristiansen, S. (1996). Normaliseringens efterslæb. I: *Specialpædagogik.* Nr. 2, marts. S. 129-139.
- Kristoffersen, G. (1990). *Skolen og livet. Familiedelen.* København: Skolepsykologi.
- Krogstrup, H.K. (1999). *Det handicappede samfund. Om brugerinddragelse og medborgerskab.* Århus: Systime.
- Kruuse, E. (1981). Orientering om særforsorgens udlægning. I: *Kalk.* Årg. 10, nr. 4, s. 8-13.
- Københavns Amtskommune. Amdsrådet (1981). *Udbygningsplan for vidtgående specialundervisning og anden specialpædagogisk bistand i Københavns amtskommune 1980-1990.* Københavns Amtsråd. Publikation/Københavns Amtskommunes Kulturelle Forvaltning 24.
- Langager, S. (1994). Inden for rammerne? *Dansk Pædagogisk Tidsskrift.* Nr. 6, december.
- Larsen, J.E., & Hornemann Møller, I. (red.) ([1998]. 2.udg. 2004): *Socialpolitik.* København: Hans Reitzel.
- Larsen, P. (1978). Interview med socialminister Eva Gredal om særforsorgens udlægning 1. januar 1980. I: *Socialrådgiveren.* Årg. 40, nr. 2, s. 65-68.
- Lauth, O. (1982). Svært handicappedes integration i samfundet. I: *Specialpædagogik.* Årg. 2, nr. 6, s. 423-435.
- Lauth, O. (1981). *De undervisningsmæssige konsekvenser af særforsorgens udlægning for personer med vidtgående fysiske eller psykiske handicap.* Landsforeningen af Vanføre.
- Lauth, O. (1978). *Lykken er at være normal. Om at være afviger og leve på industrisamfundets betingelser.* København: Gyldendal.
- Lewin, B. (1998). *Funktionshinder och medborgarskap Tillkomst och innebörd av de två rättighetslagarna omsorgslagen och LSS som komplement till socialtjänstlagen och hälso- och sjukvårdslagen.* Uppsala: Uppsala universitet. Socialmedicinsk tidskrifts skriftserie. Nr. 55.
- Liebetrau, H. (1983). *Dansk socialpolitik 1974-1982.* København: Socialistiske Økonomers Forlag.
- Lindau, H. (1990). Med skarp lup på blindeintegration – 10 år efter. I: *10 år i amtet I. Specialpædagogik.* Årg. 10, nr. 3, s. 215-221.

- Lov nr. 574 af 24. juni 2005: Lov om ændring af lov om retssikkerhed og administration på det sociale område og andre love og om ophævelse af lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v. og lov om gennemførelse af visse tjenestemandretlige og pensionsmæssige forhold m.v. i forbindelse med gennemførelse af lov nr. 333 af 19. juni 1974 om social bistand.
- Lov nr. 573 af 24. juni 2005: Lovtidende A 2005 side 4069. Lov om social service i forbindelse med den ny kommunalreform.
- Lov nr. 102 af 17. februar 2004: Bekendtgørelse af lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v. med ændringer.
- Lov nr. 454 af 10. juni 1997: Lov om social service.
- Lov nr. 1124 af 22. december 1993 om ændring af lov om social bistand.
- Lov nr. 836 af 18. december 1991: Lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v. med ændringer.
- Lov nr. 567 af 21. december 1979: Bekendtgørelse om pligt til at modtage åndssvage lovovertrædere på bistanndslovens døgninstitutioner for voksne med vidtgående fysiske eller psykiske handicap under amtskommunerne samt om særlige sikkerhedsforanstaltninger.
- Lov nr. 257 af 8. juni 1978: Lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v.
- Lov nr. 258 af 8. juni 1978 om ændring af lov om social bistand med flere love (i forbindelse med særforborgens udlægning).
- Lov nr. 328 af 26. juni 1975 om statshospitalernes overførsel til amtskommunerne.
- Lov nr. 333 af 19. juni 1974: Lov om social bistand.
- Lov nr. 192 af 5. juni 1959: Lov om forborg for åndssvage og andre særligt svagtbegavede.
- Lov nr. 171 af 16. maj 1934: Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage.
- Lov nr. 181 af 20. maj 1933: Lov om offentlig forborg.
- Love og cirkulærer vedrørende forborg for åndssvage og andre særlig svagtbegavede. Fra perioden 1959-1973. Personalehøjskolen. København 1973.
- Lund, J. (1983). Retspsykiatriske funktioner efter åndssvageforborgens udlægning gennemgang af nugældende regler og statistisk belysning. I: *Ugeskrift For Læger*. Årg. 145, nr. 24, s. 1896-1899.
- Maarbjerg, J., & Winter, S. (1977). Målet er at kombinere sagkundskab med kommunal rådgivning. I: *Danske Kommuner* nr. 25, s. 24-26.
- Malberg, H.C. (1981). Særforborgens udlægning. I: *Socialrådgiveren*. Årg. 43, nr. 21, s. 16-17.
- Marin, B., & Prinz, C. (2003). Facts and Figures on Disability Welfare. A pictographic Portrait of an OECD Report. European Centre Vienna. The Ministries of Social Affairs of Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden (1953): *Freedom and Welfare. Social Patterns in The Northern Countries of Europe*.

- Markussen, I. (1998). For børn, der ikke kan følge den almindelige undervisning. Noget om de to første årtier af specialundervisningens 50-årige historie. I: *Handicap & samfund*. Nr. 10, s. 120-129.
- Mikkelsen, I. (1979). Udlægning af særforsorgen: Hvordan går det, og hvordan skal det gå? I: *Socialrådgiveren*. Årg. 41, nr. 5, s. 139-142.
- Møgelmoose, K. (red.). (1999). *Omvendt integration. Essays- og eksempelsamling*. Ringsted: Formidlingscenter Øst.
- Møller, J. (red.) (2002). *Fra enfoldighed til mangfoldighed*. København: LEV.
- Møller, J. (2000). Ting ta'r tid – normaliseringsbegrebet set i et fremadskuende tilbageblik. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 3 (2000), s. 37-42.
- Møller-Nielsen, J. (1979). Særforsorgens udlægning. Der skal økonomi til at integrere ordentligt. I: *Børn & unge*. Årg. 10, nr. 39, s. 11-13.
- Møller-Olsen, K. (red.). (1998). *Handicapidræt i Danmark. Signalement af historien, organisationen og menneskerne*. Brøndby: Dansk Handicap Idræts-Forbund.
- Nielsen, B., Jacobsen, E., Poulsen, A., & Vestergaard-Poulsen, K. (1982). To år efter udlægningen af særforsorgens undervisning. I: *Danske kommuner*. Årg. 13, nr. 11, s. 36-38.
- Nielsen, H.W. (1995). Den primærkommunale struktur for den i kommunerne integrerede vidtgående specialundervisning. Fremtidige muligheder for specialundervisningen – og de dertil knyttede rådgivningssystemer. I: *Psykologisk pædagogisk rådgivning*. Årg. 32, nr. 3, s. 149-154.
- Nielsen, K. (1998). Farvel til institutionsbegrebet. Længe leve institutionskulturen. I: *Social politik*. Nr. 6, s. 19-23.
- Nielsen, M.H. (1978). Særforsorgens udlægning »Gymnasiemodellen« forhindrer ikke en fortsat integration. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 1/2.
- Nielsen, O.B. (1990). *Jubilæumskonference 10 året for særforsorgens udlægning. Amtets særforsorg 10 år*. København: Amtsrådsforeningen i Danmark. De Samvirkende Invalideorganisationer.
- Nielsen, P. (1987). Handicapbegrebet og dets historiske udvikling. I: *Handicaphistorie*. 1. Årbog, s. 35-44.
- Nielsen, R. (1985). 5 år efter... Taleinstitutionerne efter udlægningen. I: *Specialpædagogik*. Nr. 3, s. 225-230.
- Nirje, B. (2003). *Normaliseringsprincippet*. Studenterlitteratur.
- Nirje, B. (1969). The normalization principle and its human management implications. I: Kugel & Wolfensberger (eds.): *Changing patterns in residential services for the mentally retarded*. Residents Committee on mental retardation. Pp 181-195.
- Nissen, T. (1980). Integration af handicappede i folkeskolen. I: *Forskningen & samfundet*. Årg. 6, nr. 8, s. 16-17.
- Nordiska Förbundet Psykisk Utvecklingshämning (NFPU) (1985). *Psykisk Utvecklingshämning*. Dansk temanummer. Direktus AB. Psykisk Utvecklingshämning. Nr. 3.
- Nygård, A. (red.) (1969). *10 års åndssvageforsorg*. 1.oktober 1969. Statens Åndssvageforsorg.

- Nyström, M. (red.) (2003). *Ett liv på egna villkor. Vård och omsorg vid psykiska funktionshinder*. Stockholm: Natur och kultur.
- Nørgaard, E. (1980). Særforsorgens udlægning og dens behandling i pressen. I: *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*. Årg. 28, nr. 3, s. 119-122. OECD (2003): *Transforming Disability into Ability. Policies to promote work and income security for disabled people*.
- O.L. (1977). Finansiering af undervisning ved særforsorgens udlægning. Specialundervisningen for voksne udskilles til en særlig lov. I: *Danmarks Amdsråd*. Årg. 8, nr. 13. s. 5-6.
- Olsen, H. (2003). Forbeholdne holdninger til handicappede. I: Bengtsson, S., Bonfils, I.S. & Olsen, L. (red.), *Handicap, kvalitetsudvikling og brugerinddragelse*. København: AKF.
- Olsen, H. (2000a). *Voksnes holdninger til handicappede*. København: Socialforskningsinstituttet, 00:17.
- Olsen, H. (2000b). *Holdninger til handicappede. En surveyundersøgelse af generelle og specifikke holdninger*. København: Socialforskningsinstituttet, 00:14.
- Olsen, J. (1997). Social integration – i landsbyer for usædvanlige mennesker. I: *Social kritik*. Årg. 9, nr. 48, s. 32-41.
- Olsen, L., Rieper, O., & Iversen, C.L. (2001). *Hvordan skulle vi klare os uden. Mennesker fortæller om deres brug af amtslig rådgivning på handicapområdet*. København: AKF.
- Olsen, L. (1998). *Viden der gør forskel. Erfaringsdannelse fra forsøg med videnscentre på handicapområdet*. København: Sociologisk institut. Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet.
- Ottensten, L. (2003). *Nordisk handicappolitik*. København: Center for Ligebehandling af Handicappede.
- Ottosen, M.H., & Bengtsson, T.T. (2002). *Et differentieret fællesskab. Om relationer i børnehaver, hvor der er børn med handicap*. København: Socialforskningsinstituttet, 02:24.
- Paarmann, D. (red.) (1998). *De usædvanliges historier. Udviklingshæmmede fortæller om deres liv*. København: LEV.
- Palsbo, S. (1979). Amtskommunerne får hovedansvaret for serviceniveauet. Særforsorgens udlægning fra staten 1. januar 1980. I: *Sygeplejersken*. Årg. 79, nr. 25, s. 4-7.
- Palsbo, S. (1976). Det bliver vanskeligt at nægte nogle den service andre nyder. I: *Sygeplejersken*. Årg. 76, nr. 44, s. 12-13.
- Pedersen, L.M. (red.). (2005). *Særforsorgen. Socialpædagogen*. Nr. 6, august.
- Pedersen, L.M., & From, L. (2005). *Historisk oversigt over dansk handicappolitik*. Center for Ligebehandling af handicappede.
- Perlt, B., Østergaard, T.D., Bonde, A., Danø, J., Perlt, D., Stenbak, E., & Barfod, A. (2002). *Evaluering af erfaringerne med institutionsbegrebets ophævelse på handicapområdet 1998-2000. Fokus på brugernes, pårørendes og personalets erfaringer*. København: Socialministeriet. Cowi A/S & Socialudviklingscenter SUS.
- Personalehøjskolen (1973). *Love og cirkulærer vedrørende for sorgen for åndssvage og andre særligt svagtbegavede*. København: Personalehøjskolen, 1973.
- Persson, G. (1983). Integration. I: *Unge pædagoger*, nr. 8, s. 11-16.

- Ploug, N., Henriksen, I., & Kjærgaard, N. (red.) (2004). *Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet, 04:18.
- Plovsing, J. (1990). *Socialpolitik i velfærdsstaten*. København: Handelshøjskolens Forlag.
- Posborg, S. (2003). *Et liv så tæt på det almindelige som muligt*. København: Socialministeriet. Socialpolitisk-Juridisk Center.
- Prahl, A. (1988). Evaluering af forsøgsvirksomhed i et decentraliseret system – erfaringer fra anvendelsen af socialstyrelsens forsøgsmidler i perioden 1980-86. I: Korremann, G., Nilstun, T., Rieper, O., & Rose, L. (red), *Anvendelse af evalueringsforskning*. København: AKFs Forlag.
- Rambøll management. (2005). *Dansk handicappolitik i et internationalt perspektiv*. Erhvervs- og byggestyrelsen Benchmarkingundersøgelse. Findes på www.ebst.dk/benchmarking_handicappolitik/0/1/0.
- Rasmussen, B. (1985). 5 år efter udlægning. I: *5 år efter udlægningen*. *Specialpædagogik*. Årg. 5, nr. 1, s. 17-23.
- Rasmussen, J.W., & Vestberg, P. (red.). (1993). *Døves kulturhistorie*. Nordisk Seminar, København 13.-16. maj 1993. København: Døvehistorisk Selskab.
- Rasmussen, K. (2002). Vilje til integration. Fra ide til realiseret projekt. I: *Specialpædagogik*. Årg. 22, nr. 1, s. 17-23.
- Rasmussen, L.W. (1978). Den integrerede skal selv ha' noget ud af integrationen. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 24, s. 1372-1373.
- Regeringen (2003). *Handlingsplan for handicapområdet*. København: Socialministeriet.
- Reintoft, H. (1998). *Træd varsomt*. Dansk socialpolitik ved en skillevej. København: Hans Reitzel.
- Ribe Amtsråd (1982). *Rapport fra NFPU-symposium "Miniinstitutioner i almene boligmiljøer" 9.-12. november 1981*.
- Rieper, O., Olsen, L., Jacobsen, K.B., & Jørgensen, V. (2001). *Kommunernes brug af amtslig rådgivning på handicapområdet*. København: AKF.
- Rieper, O. (1999). *Rapportomtale af "Kommunernes brug af specialrådgivning på handicapområdet – resultater fra forundersøgelsen."* København: AKF.
- Rigsarkivets samlinger: www.sa.dk
- Rigsrevisionen (1982): *Beretning om udlægningen pr. 1. januar 1980 af institutionerne under åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg til amtskommunerne*. Beretning fra rigsrevisor fremsendt til folketinget i henhold til § 18, stk. 1, i lov om revisionen af statens regnskaber m.m. København: Statsrevisoratet.
- Romøren, T.I. (red.). (2000). *Usynlighetskappen*. Levekår for funksjonshemmede. Oslo: Akribe.
- Romøren, T.I. (red.). (1995). HVPU-reformen i forskningens lys. Ad Notam Gyldendal.
- Rosenkvist, I. (1979). Det er de åndssvage, der bliver taberne. Interview med Erik Hansen. I: *Sygeplejersken*. Årg. 79, nr. 25, s. 22-23.
- Rosenlund, L. (2004). Menneskesyn og tendenser. I: *ViPU viden*. Årg. 6, nr. 3-4, s. 16-19.
- Rønn, E.M. (2001). *Handicaphistoriske samlinger i Danmark*. Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr. 5.

- Rønn, E.M. (1996a). *De fattige i ånden. Essays om kultur, normalitet og ufornuft. En etnologisk undersøgelse af praksis inden for dansk åndssvagevæsen og -forsorg ca. 1840-1990*. København: Museum Tusulanum.
- Rønn, E.M. (1996b). Kulturvidenskabeligt perspektiv på dansk åndssvage- og særforsorg ca. 1840-1990. I: *Nyt fra LEV*. Om forskning i udviklingshæmning. 2/1996.
- Rønn, E.M. (1996c). Fra idiot til udviklingshæmmet. I: *Nyere tid. Historisk etnologisk nyhedsbrev fra Nationalmuseet*. 2/1996.
- Rønn, E.M. (1996d). Historiens historier – Fortællinger om opbrud og forandring. I: *Handicap & samfund*. Nr. 7, s. 7-12.
- Rønn, E.M. (1995). Handicaphistorie som kulturfænomen – hvilken nytte har vi af handicaphistorie? I: *Handicap & samfund*. Nr. 6, s. 10-22.
- Rønn, E.M., & Olsen, J. (red.). (1993). *Afvigelse fra hvad? De psykisk udviklingshæmmede og samfundet*. Nord Nytt nr. 51.
- Rønn, E.M. (1992). Institution under afvikling – en etnologisk undersøgelse af Ribelund. I: *Nyere tid. Historisk-etnologisk nyhedsbrev*. Nr. 3, s. 4-6.
- Sammenslutningen af sociale Udvalg (1979). *Særforsorgens udlægning. En orientering med særligt henblik på de sociale udvalgs opgaver*. Sammenslutningen af Sociale Udvalg
- Sander, T.J. (2001). Terminologien – et stort handicaphistorisk problem. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 4, s. 53-58.
- Sandvin, J.T., & Söder, M. (1998). Fullt og helt eller stykkevis og delt? En sammenligning av HVPU-reformen og nedbyggingen av institusjoner i psykiatrien. I: *Tidsskrift for velferdsforskning*. 1/1998, s. 35-47.
- Sandvin, J.T., Söder, M., Lichtwarck, W., & Magnussen, T. (1998). *Normaliseringsarbeid og ambivalens. Bofellesskap som omsorgsarena*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sandvin, J.T. (1996). *Velferdsstatens vendepunkt. En analyse av HVPU-reformen som uttrykk for brytninger i velferdsstaten*. Bodø: Nordlandsforskning.
- Sandvin, J.T. (red.). (1992). *Mot normalt? Omsorgsideologier i forandring*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Schmidbauer, B. (1997). *Betænkning om Kommissionens meddelelse om lige muligheder for handicappede (KOM(96)0406 – C4-0582/96)*. Europa Parlamentet, 1997. (Mødedokumenter/Europa Parlamentet; A4-44/97) Europa Parlamentet. Udvalget om Beskæftigelse og Sociale Anliggender.
- Schwartz, I. (red.). (2001). *Livsværdier og ny faglighed*. Brøndby: Semiforlaget.
- Schwartz, I. (1978). Handicappede. Om retten til ikke-integration. I: *Børn & unge*. Årg. 9, ekstra nr. 2, s. 6.
- Scott, A. (1996). *På vej mod lige muligheder for handicappede*. Luxembourg: Kontoret for De Europæiske Fællesskabers Officielle Publikationer.
- Seierup, H.C. (1977). Over 200.000 mennesker skal have hjælp gennem særforsorg. Konference i Amtsrådsforeningen for at drøfte målsætning og praktisk arbejde ved udlægningen af åndssvage- og særforsorgen. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 8, nr. 10, s. 5-6.

- Simonsen, E. (2000). *Vitenskap og profesjonskamp. Opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881-1963*. Oslo: Unipub.
- Skole og samfund. Årg. 46. Særnr. 11. (1979). *Særforsorgens udlægning. Konsekvenser for folkeskolen*.
- Skolepsykologi nr. 5. (1978). *Et temanummer om særforsorgens udlægning og mulighederne for øget integration*.
- Sletved, H., & Haubro, H. (1985). *Hvad er der galt med institutionerne? En analyse af institutionskulturen og åndssvages muligheder for at leve en almindelig tilværelse!* Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Sletved, H., & Haubro, H. (1983). Historien om åndssvages undervisning – eller om integrationens filosofi, teori og praksis. I: *Nordisk tidsskrift for specialpedagogikk*. Årg. 61, nr. 2, s. 110-129.
- Sletved, H., & Haubro, H. (1982a). *Åndssvage, integration, uddannelse. Fokus på faktiske bestræbelser og realistiske muligheder for at integrere åndssvage i hele uddannelsessystemet*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Sletved, H., & Haubro, H. (1982b). *Åndssvage, ideologi, pædagogik. Fokus på udviklingen og udviklingsmulighederne inden for undervisningen af åndssvage*. Hellerup: Dansk Psykologisk Forlag.
- Sletved, H., & Haubro, H. (1982c). *Åndssvage, kultur, undervisning. Fokus på åndssvages behandling i øst og vest*. Hellerup: Dansk Psykologisk Forlag.
- Sletved, H. (1982). Hvad fik eleverne ud af integrationsdebatten? Et ændret specialundervisningsbegreb eller fortsat diskrimination. I: *Skolepsykologi*. Årg. 19, nr. 3, s. 198-215.
- Snorrason, E. (1988). Momenter i handicapbegrebets historiske udvikling. I: *Handicaphistorie*. S. 53-65. Sociale love: www.social.dk, www.folketinget.dk
- Socialministeriet. Kontoret for Handicappede og Ressourcesvage (1999). *Beretning om den handicappolitiske udvikling 1998/1999*. København: Socialministeriet. Kontoret for handicappede og ressourcesvage.
- Socialministeriet. Kontoret for Handicappede og Ressourcesvage (2001). *Beretning om den handicappolitiske udvikling 1999/2000*. København: Socialministeriet. Kontoret for handicappede og ressourcesvage.
- Socialministeriet (1994). *De Forenede Nationer. Standardregler om lige muligheder for handicappede*. København: Socialministeriet.
- Socialministeriet (1992). *Rapport fra udvalget om decentralisering af statslige opgaver på handicapområdet*. København: Socialministeriet.
- Socialministeriet (1979). *Paragraf 7-planen. Særforsorgens udbygningsplan 1980-85*. København: Socialministeriet.
- Socialpolitisk Forening (1941). *Danmarks sociale Lovgivning*. København: Socialpolitisk Forening. Socialt Tidsskrift.

- Socialpædagogernes Landsforbund, www.sl.dk. Disse to beretninger er afgivet årligt siden 1993, men synes ikke at være udgivet tidligere.
- Socialpædagogernes Landsforbund (1987). *Bofællesskaber for personer med vidtgående fysiske og psykiske handicap*. København: Socialpædagogernes Landsforbund.
- Socialstyrelsen (1988). *Rapport fra arbejdsgruppen om de under Socialstyrelsen hørende specialkonsulentordninger*. København: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (1984). *Rapport fra udvalget om planlægningsgrundlaget fra 1. januar 1985 for de lands- og landsdelsdækkende specialinstitutioner og -funktioner for personer med vidtgående fysiske eller psykiske handicap*. København: Socialstyrelsen. Danske Kommuner 5:38.7.
- Socialstyrelsen (1979). *Fra Åndssvagebogen til Folkeskoleloven. Principper for gennemførelse af undervisningssektorens udlægning. Arbejdskonference 11.-13. jan. 1978*. København: Socialstyrelsen. Åndssvageforsorgen. Undervisningskollegiet.
- Socialstyrelsen (1977a). *Arbejdskonference om de indholdsmæssige aspekter ved udlægning af særforborgens skoler*. København: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (1977b). *Rapport fra seminar om bo-muligheder fra centralinstitution til egen bolig*. København: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (1977c). *Åndssvages vilkår og muligheder. Nogle betragtninger og kommentarer fra omsorgsinstruktørerne – i en tid, hvor der i åndssvageforsorgen er mulighed for langtidsplanlægning*. København: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (1976). *Handicappede børns optagelse i daginstitutioner*. Socialstyrelsen. Arbejdsgruppen vedrørende Handicappede Børns Optagelse i Daginstitutioner. København: Socialstyrelsen.
- Solum, E. (1999). *Normalisering. Gunnlag og mål for omsorg*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Sonnander, K., Söder, M., & Ericsson, K. (red.). (1997). *Forskare om utvecklingsstörning, perspektiv, kundskaper, utmaningar*. Uppsala.
- Sonnander, K., & Kebbon, L. (1987). "Projekt Mental Retardation." Uppsala: Uppsala Universitet.
- Sosialdepartementet (1990). *Udvikling av en omsorg – gjennom avvikling av en institusjon. I-0647*. Oslo: Sosialdepartementet.
- Sosialdepartementet (1989-90). *Om gjennomføringen av reformen for mennesker med psykisk utviklingshemning*. Oslo: Sosialdepartementet, St.meld. nr. 47.
- Sosialdepartementet (1988). *Lov om psykisk helsevern uten eget samtykke. Fra et utvalgoppnevnt ved kongelig resolusjon 15. mai 1981*. Oslo: Forvaltningstjenestene. Norges offentlige utredninger. 1988:8.
- Soulié, J.-M. (1989a). Integration og handicapkultur – er det foreneligt? I: *Specialpædagogik*. Årg. 9, nr. 2, s. 99-106.
- Soulié, J.-M. (1989b). Specialundervisning: Integration og/eller subkultur. I: *Nordisk tidsskrift for spesialpedagogikk*. Nr. 4, s. 193-200.
- Soulié, J.-M. (1988). Integrering, usynliggørelse, ensomhed. Om handicapkultur. I: *Specialpædagogik*. Årg. 8, nr. 4, s. 284-289.

- Soulié, J.-M. (1984). Fastholdelse og videreudvikling af faglig ekspertise i en decentraliseret folkeskole. I: *Specialpædagogik*. Årg. 4, nr. 5, s. 379-384.
- Soulié, J.-M. (1981). *Skal folkeskolen forandres af de åndssvage? Et debatindlæg om integration. Tredie delrapport fra integrationsprojektet udført på Sydjysk Universitetscenter i samarbejde med to skoler i Esbjerg kommunale skolevæsen i årene 1974-81*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- S.P. (1986). Hvor blev børnene af, da særfor sorgen gik ud. I: *Børn & Unge*. Årg. 17, nr. 21, s. 19-20.
- Staffe, A. (2004). *Åndssvag? tilladt? hvordan?: før 1959 efter 59*. Forlaget BOgPARTISANEN.
- Stangvik, G. (1987). *Livskvalitet for funksjonshemmede. Bind 1. Normaliseringsprinsippet som grunnlag for forbedring av livskvalitet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Stangvik, G., & Solum, E. (1987). *Livskvalitet for funksjonshemmede. Bind 2. Et hjelpemiddel for planlegging og utvikling av tiltak og tjenester*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Statens spesiallærerhøgskole (1990). *Planlegging for et normalt liv. Forskning om psykisk utviklingshemmede. En bibliografi fra Statens spesiallærerhøgskole*. Høst: Statens Spesiallærerhøgskole (SSLH).
- Statens Åndssvageforsorg (1964a). *Hæmmet udvikling. Hvad man kan gøre for mennesker med svigtende intellektuel udvikling, og hvor man kan henvende sig om råd og hjælp*. København: Vanførehjemmets Bogtrykkeri.
- Statens Åndssvageforsorg (1964b). *International Copenhagen Congress on the Scientific Study of Mental retardation, Vol. I+II*.
- Staune, L. (1999). *Udbud og udlicitering i amterne. Fakta og tendenser II*. København: Amtsrådsforeningen.
- Steenstrup, J.E., & Larsen, O. (1977). Merudgifter ved særfor sorgen udlægning. I: *Danmarks Amtsråd*. Årg. 8, nr. 12, s. 11-12.
- Steincke, K.K. (1934). Den truende degeneration. I: *Arv og race*. København: Martins Forlag.
- Steincke, K.K. (1933). *Socialreformen. En kortfattet oversigt*. København.
- Steincke, K.K. (1920). *Fremtidens forsørgelsesvæsen. Del I+II*. København: Schultz.
- Stiftelsen Utvecklingsstörda i Focus (1994). Huset vi byggde. Omsorgernas historia. *Intra. Utvecklingsstörda i kultur och samhälle*. Nr. 3.
- Strange, H. (1999). *Sektoransvar ved videregående uddannelser for handicappede studerende*. CLH rapport. www.clh.dk/nyhed/ref.htm
- Sunesen, S. (1989). *Så nær det normale. Eksterne bo-former for voksne psykisk handicappede/udviklingshæmmede*. Odense.
- Szebehely, M., Fritzell, J., & Lundberg, O. (2001). *Funktionshinder och välfärd*. Betänkande. Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Statens offentliga utredningar. 2001:56.
- Sætersdal, B., & Heggen, K. (2002). *I den beste hensikt? "Ondskap" i behandlingssamfundet*. Oslo: Akribe.
- Sætersdal, B. (1998). *Tullinger, skrullinger og skumlinger: fra fattigdom til velferdsstat*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Sætersdal, B. (1995). *Menneskeskjebner i HVPU-reformens tid. Livshistorier og sociale forandringer*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Søndergaard, O. (1985). Nogle tanker efter 5 år med Amtskommunernes speciallærerforening. I: 5 år efter udlægningen. *Specialpædagogik*. Årg. 5, nr. 1, s. 13-16.
- Sørensen, D. (2005). *Omsorgskonstruksjoner – socialpædagogik og mennesker med multiple utviklingshæmninger*. Systime Academic.
- Sørensen, J. (red.). (1989). *Amterne og det sociale område*. Amtsrådsforeningen i Danmark.
- Sørensen, K. (red.). (2004). *Fra central institution til eget hjem – 25 år med amterne*. VIPU Viden. Om psykiatri og utviklingshæmning 5. årgang. Nr. 3 & 4.
- Sørensen, T.B. ([1981]. 3.udg. 1989). *Socialpolitik. Udvikling og funktion*. Munksgaard.
- Söder, M. (1991). Livskvalitet og handicap. I: *Social kritik*. Årg. 2, nr. 16, s. 14-21.
- Söder, M. (red.). (1990). *Brukarinflytande, Livsinflytande, Delaktighet. Människor med funktionsnedsättningar i det offentliga hjälpsystemet. 1989 års Handikapputredning*. Socialdepartementet.
- Söder, M. (1981). Integrering till vad? I: G. Strachal (red.), *Man kan om man får. Forskning – handikapp – samhälle*. LiberFörlag.
- Taanquist, S. (1979). Opgaver og målsætninger ved særforborgens udlægning. Vil sikre mod forringelser og gøre en del bedre. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 10, nr. 3, s. 5-7.
- Tetler, S. (2004). Rummelighedens didaktik. I: J. Holst, S. Langager, S. Tetler (red.), *Specialpædagogik i en brydningstid*. Århus: Systime Academic.
- Tetler, S. (2000a). *Imellem integration og inklusion – fra vision til virkelighed*. Gyldendal.
- Tetler, S. (2000b). Grænser for rummelighed? I: *Specialpædagogik*. Årg. 20, nr. 5, s. 19-29.
- Tetler, S. (1998). Dilemmaer i de sidste 25 års danske integrationsbestræbelser. I: *Handicap & samfund*. Nr. 10, s. 130-144.
- Tideman, M. (2000). *Normalisering och kategorisering. Om handikappideologi och välfärdspolitik i teori och praktik för personer med utvecklingsstörning*. Lund: Studentlitteratur.
- Tideman, M. (red.). (2000). *Handikapp. Synsätt, principer, perspektiv. Antologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Trudsø, E. (1969). Træningslejligheder – led i normaliseringen. I: *Evnesvages vel*. Årg. 18, nr. 9, s. 21-27.
- Tofterup, H. (1979). Særforborgens udlægning: Bedste klientservice når ansvaret lægges i kommunerne. I: *Danske Kommuner*. Årg. 10, nr. 13.
- Tøssebro, J. (red.). (1997). *Den vanskelige integreringen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tøssebro, J., & Lundeby, H. (2002). Statlig reform og kommunal hverdag. Utviklingshemmedes levekår 10 år etter reformen. Trondheim: Rapportserie for sosialt arbeid og helsevitenskap. NTNU 67.
- Tøssebro, J. et al. (red.). (1996). *Intellectual disabilities in the Nordic Welfare States: Policies and everyday life*.
- Tøssebro, J. (1996). *En bedre hverdag? Utviklingshemmedes levekår etter HVPU-reformen*. Oslo: Kommuneforlaget AS.

- Tøssebro, J. (1992). *Institusjonsliv i velferdsstaten – levekår under HVPU*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Tygesen, F. (1980). Åndssvageforsorgens elevgruppe efter udlægningen. I: *Folkeskolen*. Årg. 97, nr. 22/23, s. 1206-1208.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning: www.handicapviden.dk
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2004). *Årsberetning 2004: Overblik og Viden*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2003a). *Rapport + Bilagsrapport fra arbejdsgruppen om døvblindeområdet – med hovedvægt på amternes rådgivning*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2003b). *Temahæfte fra Udviklingscentrets konference den 26. maj 2003 om "Større sammenhæng og kvalitet i amternes rådgivning på handicapområdet"*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2003c). *Rapport + Bilagsrapport fra arbejdsgruppen om Amternes landsdækkende vidensfunktioner på handicapområdet*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2003d). *Årsberetning 2003. Sammenhæng og Samarbejde*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2002a). *Rapport + Bilagsrapport I & II fra arbejdsgruppen om Amternes tilbud på Hørehandicapområdet – med hovedvægt på rådgivning*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2002b). *Temahæfte om Amternes Rådgivning på Handicapområdet. Sammendrag og interviews fra Udviklingscenter for Specialrådgivnings temadag den 14. november 2001*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2002c). *Årsberetning 2002*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000a). *Rapport + Bilagsrapport I & II fra arbejdsgruppen om Amternes tilbud på synsområdet med hovedvægt på specialrådgivning – status, problemfelter og løsningsforslag*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000b). *Rapport fra arbejdsgruppen om Den fremtidige organisering af funktionerne i Amternes Specialkonsulentordning for Bevægelseshandicap*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000c). *Rapport fra arbejdsgruppen om Den fremtidige organisering af funktionerne i Amternes Specialrådgivning for Udviklingshæmmede*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000d). *Rapport fra arbejdsgruppen om Den fremtidige organisering af funktionerne i Amternes Specialrådgivning for Hørehæmmede og Døvblevne*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000e). *Opsamling fra arbejdsseminar afholdt november 1999 om Amternes forpligtigelse til indsamling, udvikling, bearbejdning og formidling af viden på handicapområdet*.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (1999). *Amternes Specialrådgivning på Handicapområdet – status, tendenser og anbefalinger*. Udviklings- og Formidlingscentret på Handicapområdet: www.ufch.dk
- Undervisningsministeriet: www.uvm.dk

- Undervisningsministeriet (1988). *Uddannelse og handicap – specialpædagogisk bistand. Positivstøtte eller klientgørelse. Undervisningsministeriets konference 1987*. København: Direktoratet for Folkeskolen. Seminarier m.v.
- Utbildningsdepartementet (1980). *Handikappad, integrerad, normaliserad, utvärderad. Delbetänkande från integrationsutredningen*. Stockholm: Liber. Statens offentliga utredningar. Utbildningsdepartementet. 1980-34.
- Varming, O. (1991). Danmark – et samfund for alle. I: *Specialpædagogik*. Årg. 11, nr. 1, s. 3-9.
- Varming, O., & Rasmussen, O.E. (1991). *Integrationens børn. De gode holdninger spreder sig*. København: Skolepsykologi.
- Varming, O. & Rasmussen, O.E. (1990). Tove barn af integrationen. I: *Danske Kommuner*. Årg. 21, nr. 30, s. 22-25.
- Wass, I., & Broager, K. (red.). (2001). *Fragmenter af en nordisk handicaphistorie*. Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr. 6, november.
- Wass, I. (red.). (2000a). *20 år efter udlægningen af Særforsorgen – hvordan gik det?* Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr.3.
- Wass, I. (red.). (2000b). *Træk af specialundervisningens historie*. Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr.2.
- Wedel, J. (1985). Forældre og personale vil udbygge integrationen. I: *Børn & unge*. Årg. 16, nr. 12, s. 6-7.
- Ventegodt, S. (1995). Livskvalitet. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. Nr. 1, s. 4-6.
- Vestberg, P. (2003). Tilbageblik 1961-2001. Undervisning af børn med høretab. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 10. At være døv. S. 13-30.
- Vetvik, E. (1992). HVPU-reformen: Sosialpolitisk løft – eller løftebrudd. I: Tor Visnes (red.), *Fra særomsorg til særlig omsorg*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Wiederholt, M. (red.). (2002). *Dansk handicappolitik. Lige muligheder gennem dialog*. København: Det Centrale Handicapråd.
- Wiederholt, M. (1998). *Ligebehandling af handicappede. Social Politik 3*.
- Winter, S. (1979). Særforsorgsopgaverne må indpasses organisatorisk i socialforvaltningerne. I: *Danske Kommuner*. Årg. 10, nr. 25, s. 22-24.
- Winter, S. (1978a). *Udlægning af særforsorgen i Danmark*. Århus: Institut for Statskundskab. Aarhus Universitet.
- Winter, S. (1978b). Udlægningen af særforsorgen i Danmark. I: *Nordisk Administrativ Tidsskrift*. Årg. 59, nr. 2, s. 108-118.
- Visnes, T. (red.). (1992). *Fra særomsorg til særlig omsorg*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Visnes, T. (1984): *Taleinstitutterne har lidt under udlægningen*. Danmarks Amtsråd, nr. 8-9, 30. april 1984, s. 43-44.
- Wolfensberger, W. (1969). A new approach to decision-making in human management services. I: Kugel & Wolfensberger (eds.), *Changing patterns in residential services for the mentally retarded*. Residents Committee on mental retardation. S. 369-381.

- Wulff, T. (1979). Udlægningen betyder, at politikerne kommer tættere på klienterne – og derfor i langt højere grad vil være motiveret til at skabe bedre forhold. Interview med Kurt Rasmussen. I: *Socialpædagogen*. ÅP-bladet. Nr. 2, s. 100-102.
- Øgendahl, C. (2000). *Socialpædagogernes historie*. Socialpædagogernes Landsforbund.
- Østergaard, K. (1983). Integration af specialklasselever i folkeskolens normalklasser. I: *Skole og Samfund*. Årg. 50, nr. 1, s. 26-28.
- Åndssvageforsorgens Personaleforbund (1978). *Høring om Åndssvageforsorgen. Januar 1978*. København Samlerens Orienterings Serie i samarbejde med Åndssvageforsorgens Personaleforbund.